

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М.П. Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра на тему:

**«СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК У ВОЛИНІ
XVIII СТОЛІТТЯ»**

Виконала:
студентка 2 курсу, групи МІ-2
спеціальності 032 Історія та
археологія освітньо-професійної
програми
«Історія та археологія»
Білецька Любов Сергіївна
Керівник – кандидат історичних
наук, доцент
Близняк Микола Богданович
Рецензент – Кулаковський Петро
Михайлович

Робота допущена до захисту

протокол № __ засідання кафедри історії від _____ 2025 року

Завідувач кафедри історії

ім. проф. М.П. Ковальського: Володимир МАРЧУК

Острог, 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ І. СОЦІУМ ВОЛИНІ У ХVІІІ СТ.	9
РОЗДІЛ ІІ. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК РЕГІОНУ	31
РОЗДІЛ ІІІ. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ТА ОСВІТИ НА ВОЛИНІ У ХVІІІ СТ.	55
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	78
ДОДАТКИ.....	84

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Дослідження складу населення Волині XVIII століття, його економічної та культурної залученості у процесах, що тоді відбувалися є актуальним, на тлі тодішніх трансформацій, у Речі Посполитій протягом всього століття та були взаємовпливаючими. Також, період XVIII століття в історії характерний тим, що почала з'являтися більша кількість описово-статистичних джерел, тому ми можемо отримати більш точні дані про демографічний склад населення.

XVIII ст. було часом поширення ідей Просвітництва в Європі та Речі Посполитій зокрема. З чим, у Польщі була пов'язана низка реформ, що головним чином, стосувалися розвитку освіти, підвищенням політичної та освітньої культури, і рівня свідомості населення. В цей період на Волині, яка охоплювала чималу територію, подібно відбувалося поширення поглядів, які впливали на духовно-культурний простір регіону.

Дослідження соціокультурного простору Волині ст. означає розглядати соціум нерозривно з різними аспектами його діяльності, та в різних його виявленнях. Зокрема, поєднання меж мистецької, політичної та культури побуту складає простір, який ми називаємо збірним поняттям «культура».

Метою роботи є висвітлити обставини взаємодії між різними аспектами життєдіяльності населення Волині у економічній та культурній площинах

Для реалізації визначеної мети поставлено **завдання** дослідити:

- визначити основні проблеми і ознаки розвитку Волині в XVIII ст.
- з'ясувати етноконфесійний склад населення Волині в цей період
- схарактеризувати тенденції розвитку економічних відносин
- простежити основні напрями культурного розвитку Волині та участі у цьому процесі місцевих жителів

Об'єктом дослідження є соціум Волинського воєводства, а **предметом** – його соціокультурний та економічний розвиток Волині.

Територіальні рамки дослідження включають межі історичної Волині. Для досліджуваного Волинське воєводство входило до складу Речі Посполитої, як однойменна адміністративно-територіальна одиниця. Волинське воєводство з центром у м. Луцьк охоплювало три повіти: Луцький, Кременецький, Володимирський. Відповідно до сучасного адміністративно-територіального поділу України, ці межі співвідносяться з такими областями: Волинською, Рівненською, а також північною частиною Тернопільської та Хмельницької.

Хронологічні межі вкладаються у XVIII ст. Нижня хронологічна межа – кінець XVII - початок XVIII ст., період, коли територія регіону стала майданчиком військових дій, зокрема через участь Речі Посполитої у Північній війні (1700 – 1721 рр.). Верхня хронологічна межа – 1795р. коли в результаті третього поділу Речі Посполитої, коли ця держава зникла з політичної мапи Європи.

Історія вивчення теми. За цією темою наявні, як окремі статті дослідників Волині, так і загальні праці про Правобережжя, які стосуються населення у цей період.

Праця Володимира Антоновича «Українські міста», що є частиною видання результатів роботи НТШ «Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в.» дає нам змогу краще зрозуміти основні тенденції розвитку міст, принципи їх управління, а також життя їх жителів, зокрема крізь призму відносин між міщанами, зокрема і їх діяльність в цехах. Що до цехового устрою, як частини життєдіяльності міст варто згадати дослідження Пилипа Клименка «Цехи на Україні», де він описує організаційне становище цехів на Правобережній Україні.

Грунтовною на тему міст України є праця Олени Компан «Міста України в другій половині XVII ст.», де вона наводить інформацію про оподаткування населення, співвідношення його соціального складу і основні ремесла якими займалися міщани. Олена Компан також у своїй праці наводить тезу про те, що

що у XVIII столітті темпи приросту міського населення повинні були зрости порівняно з попереднім часом.

Стаття Арнольда Перковського «Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст.» містить узагальнені дані про структуру населення. Важливість цієї роботи полягає в тому, що А. Перковський проаналізував важливі документальні матеріали на цю тему і на основі демографічних показників виділив основні етноси, які проживали на Правобережжі, а зокрема й на Волині у XVIII ст., а також він показав соціальну структуру населення та виділив основні тенденції розвитку регіону.

Микола Крикун займався дослідженням Правобережної України XVI - XVIII ст. в руслі подимних реєстрів, зокрема торкнувся у своїх напрацюваннях він і території Волині, де він дослідив порядок проведення реєстрів та їх результати на основі збережених джерел того часу. Будучи дослідником - демографом, М. Крикун вивів на основі своїх досліджень середній коефіцієнт осіб на дим. Окрім нього цією проблематикою займалися такі дослідники як: Олексій Баранович та Ірина Ворончук.

Ще однією загальною працею є робота за співавторства П. Р. Магочія та Й. Петровського-Штерна «Євреї та українці. Тисячоліття співіснування», яка охоплює період від першої появи євреїв на території України і до сучасності і розкидає різні аспекти їх діяльності.

Більш конкретні відомості по Волинському воєводстві XVIII можна знайти в окремих статтях. Так зокрема низку таких робіт має Микола Бирук, в своїх дослідженнях він торкається теми соціально-економічного розвитку краю, на прикладі Острожчини, при чому розглядаючи як саме місто Острог, так і села волості, у своїх статтях він опирається на дані інвентарів Острожчини.

Серед доробку праць дослідника Миколи Близняка чимало праць присвячено дослідженням Острозького краю та Волині загалом. В його працях охарактеризовано і введено до наукового обігу інвентарі Острога 1724, 1728, 1767 років, а також інвентар міста Межиріччя, люстрацію Луцького староства

1789 р. та інші документальні джерела. Також у колективному підручнику з історії Волині він подав розділ «Волинь у другій половині XVII – XVIII ст.», де представлено характеристику населення Волині XVIII ст., зокрема те, що стосується його національного складу і конфесійних характеристик, і головних тенденцій розвитку краю. Крім того, у статті «Рента міщан Волині у XVIII столітті» було схарактеризовано три види ренти, які застосовувалися для населення Волині.

Низка праць цього періоду присвячена тематиці економічної історії. Сюди відносяться загальні праці, які стосуються Правобережжя та українських земель в цілому та містять відомості, які відповідають географічним рамкам дослідження. Синтетичне видання «Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т» створене авторським колективом з головою редакційної колегії В. М. Литвином. Праця містить дослідження економічної історії України, де четверта частина першого тому присвячена розвитку Правобережних земель у складі Корони Польської та написана Т. В. Чухлібом.

Культурному розвитку присвячений 3 том «Української культури другої половини XVII – XVIII століть. Історія української культури у 5 томах», де містяться відомості які стосуються Волинського краю. Культурній тематиці присвячена також низка статей, які стосуються окремої тематики.

Про музичну практику писав І. Кузьмінський у статті «Музична практика в релігійних і освітніх центрах Острога в ранньомодерний час», йому також належить стаття у співавторстві з А. Годеком «Музична спадщина міста Заслава (XVII–XVIII століття)», та з В. Безпальком «Витоки та функціонування музичного цеху міста Степань у світлі нових джерел».

Дослідженням діяльності ордену піарів та їх освітньої та пресвітницької діяльності займалися Р. Шеретюк та Н. Стоколос у праці: ««*Pietas et Litterae*» («Благочестя та Освіта»). Культурно-освітня діяльність ордену піарів на Волині (кінець XVII — перша третина XIX ст.)» та стаття Р. Шеретюк «Шкільний

театр у контексті культурно-освітньої діяльності ордену піарів на Волині (XVIII – перша половина XIX ст.)».

Щодо польської історіографії, то ми можемо почерпнути досить різну інформацію з праць таких істориків, як Зенон Гульдон, зокрема також ґрунтовним працями є Анджей Вичанський та Цезаріц Кукло «*Historia Polski w liczbach. terytorium. ludność. Okres do 1795 r.*», а також Цезарія Кукло «*Struktury demograficzne i etniczne miast prywatnych w Koronie w XVI–XVIII wieku : Uwagi wstępne*», які хоч і присвячені історії Польщі, проте містять інформацію про статистичні дані, що стосуються і Волині XVIII. Праця Цезарія Кукло (Cezary Kuklo) *Struktury demograficzne i etniczne miast prywatnych w Koronie w XVI – XVIII wieku. Uwagi wstępne*, що описує основні тенденції розвитку приватних міст.

Серед праць з Острогiани відiляється стаття Адама Казьмерчика «*Tumult w Ostrogu w roku 1726*», що описує основні події повстання в Острозі 1726 року та подальший судовий процес. В контексті реформаційних спроб написана робота Януша Скодлярського (Janusz Skodlarski) «*Wybitni reformatorzy i kreatorzy polskiego pieniądza a ich oblicze moralne. Polska szlachecka. Od Kazimierza Wielkiego do Stanisława Poniatowskiego*».

Тематика загального розвитку Волинського воєводства висвітлена у науковій думці крізь загальні праці, що стосуються Правобережжя, так і спеціальні праці які стосуються різних аспектів життєдіяльності на Волині XVIII століття. Наявні опубліковані архівні матеріали та архівна евристика в перспективі дають можливість для подальших досліджень на цю тему.

Джерельну базу дослідження становлять опубліковані джерела та матеріали. До 1775 спостерігається брак статистичних джерел і неповнота наявного матеріалу. Реєстри подимного 1775 р. зокрема містять дані по Волинському воєводстві. Окрім цього важливими джерелами виступають інвентарі та люстрації. Зокрема це стосується інвентарів Острога 1708, 1724,

1728 років, Межиріччя 1728, інвентар міських волок Дубенського Спасо-Преображенського чоловічого монастиря 1755 р., статут цеха Мізоча 1763 р.

Важливим для дослідження діяльності єврейської громади є опубліковані Іваном Каманіним джерела з історії єврейської громади та документи, у серійному виданні «Архив Юго-Западной России». У 1890 році в рамках серії АЮЗР ним, було опубліковано результати переписів разом з розвідкою, де він систематизував значний статистичний матеріал.

Для XVIII століття характерним є те, що почала з'являтися більша кількість описово-статистичних джерел, з яких ми можемо отримати більш точні дані про демографічний склад населення. Але, що стосується репрезентативності цих документальних та наративних джерел, то часто це пов'язано з рівнем їх збереженості, оскільки інколи вони збережені лише частково.

Структура роботи: робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків та літератури .

РОЗДІЛ I. СОЦІУМ ВОЛИНИ У XVIII СТ.

Волинське воєводство у XVIII ст. лишалося у складі Речі Посполитої та охоплювало три повіти: Кременецький, Луцький та Володимирський з центром у м. Луцьк. (Додаток 1) За структурою повіти поділялися на волості, а окремі частини воєводства становили староства, королівщини.

Події, які відбувалися на Волині (на Правобережжі в цілому) були важливими в контексті відносин між Варшавою та Москвою. Зокрема, теза про переслідування у Польській короні православних часто використовувалася для тиску на польський уряд.¹

Наслідки регулярних татарських набігів кінця XVII століття, шляхетське міжусобиці, жовнірські постої, перебування військ інших іноземних держав, регулярні пожежі, епідемії та інші чинники, які гальмували загальний розвиток краю.²

У 1697 році польський трон зайняв саксонський курфюрст Фрідріх Август (Август II), коли точилися суперечки між прихильниками інших кандидатів польська шляхта зіграла одну з ключових ролей, намагаючись відстояти свої власні інтереси. Зі своєї позиції вони вважали, що іноземця - монарха буде контролювати легше, адже той не повинний особливо втручатися в внутрішню політику.³

Північна війна так само завдала шкоди та посилила політичну нестабільність, призвівши до розширення впливу Швеції та Росії на внутрішні справи в Речі Посполитій і боротьби за владу в ній. Норман Дейвіс пише «1 лютого 1717 року Німий сейм, оточений російськими солдатами, надовго зрікся свободи Польщі й не пролунало жодного голосу протесту». Така, ситуація в

¹ Смолій В. Соціально-політична ситуація в Україні у другій половині XVII - XVIII століття. // Українська культура другої половини XVII - XVIII століть. *Історія української культури у 5 томах* / ред. В. Смолій. Київ, 2003. Том 3. С. 26

² Близняк М. Волинь у другій половині XVII - XVIII ст. // Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Острог, 2021. С. 154

³ Дейвіс Д. Боже ігрище: історія Польщі / пер. П. Таращук. Київ, 2008. С. 410-411

Речі Посполитій була пов'язана з занепадом збройних сил. Армія не мала, ні централізованого управління, ні фінансової підтримки в той час, коли сусіди Польщі займалися мілітаризацією. З цього часу почалася російська зверхність над Річчю Посполитою, яка здійснювалась у формі протекторату, аж до останнього остаточного поділу Польщі. До цього часу шляхами втручань та маніпуляції Росія маневрувала внутрішніми справами та втручалася у вибори короля 1733 і 1764, зокрема. Ставленик Росії Станіслав Август Понятовський, який став останнім королем, правив з 1764 по 1795. У період його правління відбулася остаточна ліквідація самостійності Речі Посполитої, яка поступово зникла з політичної карти Європи, за результатами трьох поділів.⁴

Разом з тим у XVIII столітті на Волині проживали представники різних національних громад. В різних історичних джерелах містяться свідчення про проживання на території воєводства українців, поляків, євреїв, караїмів, татар, вірмен та циган. В порівнянні, з українським, населення інших етносів становило кількісну меншість. Просте, ситуація була різною залежно від місця проживання: українців було більше у селах, але у містах ситуація складалася по-іншому. Представники різних громад часто сповідували різні релігії, серед яких були: православ'я, католицизм, уніатство, юдаїзм, іслам. Виділення громади за ознакою віросповідання було притаманним в описово-статистичних джерелах. Так, можна побачити, що населення поділене окремо на представників юдейської та християнської громади.⁵

Інформацію про кількість поселень, чисельність жителів та стан господарства ми можемо отримати завдяки описово-статистичним джерелам. Серед таких у той час були: люстрації, ревізії маєтків, подимні реєстри та інвентарі. Ці джерела давали нам різноманітну інформацію про розвиток краю: кількість оподаткованого населення, їх повинності, розмір оподаткування, відомості про господарство, завдяки чому ми можемо відтворити картину

⁴ Дейвіс Д. Боже ігрище: історія Польщі / пер. П. Тарашук. Київ, 2008. С. 414-416

⁵ Близняк М. Волинь у другій половині XVII - XVIII ст. // Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 148

соціальної структури населення того часу. В основі майже всіх реєстрів XVIII століття були покладені люстрації (ревізії) - описи тих маєтків, які підлягали подимному оподаткуванню.

У зв'язку з недостатньою збереженістю та практичною відсутністю зведених статистичних матеріалів, дослідники використовують інвентарні описи для вивчення соціально-економічного стану краю. Не дивлячись на відсутність абсолютної точності для таких джерел того періоду, в інвентарних описах містилися наближені до дійсності дані, які стають основою при вивченні складу населення та їх промислів.

За системою складання та змістом подібні реєстри XVIII століття умовно діляться на дві групи: ті, які були складені в перших трьох чвертях XVIII століття та ті, які належали до останньої чверті століття. У Речі Посполитій подимне сплачували до 1755 року, аж поки Варшавський Конфедераційний (надзвичайний) сейм не затвердив нове «генеральне» подимне, зазначаючи при цьому у постанові, що колишнє подимне було мало прибутковим. У 1764 році Варшавський Конвокаційний сейм скасував збирання подимного податку через його обтяжливість, що пізніше було підтверджено коронаційним сеймом у Варшаві того ж року. За Варшавським сеймом було дозволено збирати подимне лише до вересня 1768 року. Основою майже всіх реєстрів зазначеного часу були люстрації (ревізії).

Під час роботи люстратори могли зустрітися з опором частини землевласників, які не бажали допустити їх у свої маєтки, аби повністю переписати окремі поселення, що в свою чергу впливало на репрезентативність отриманого матеріалу. Складанням подимних реєстрів займалися комісари. Їх робота була важливою, адже створювала можливість для точнішого обкладання маєтків податками. Часто вони займалися розподілом між оподаткованими поселеннями заздалегідь визначеної сеймиками кількості димів. Зазвичай, ця кількість димів була сталою протягом довгого періоду.

На Волині сплачували податок у 1707 році з 1400, а потім із 1000 димів. Точної причини таких показників димів ще з'ясувати не вдалося, Микола Крикун говорить що, мабуть вони були результатом посиленого псування, на початку XVIII століття подібних реєстрів, успадкованих Правобережними воєводствами від 1650-70-х років. Це було спричинене тим, що внаслідок руйнувань та подання шляхтою занижених відомостей кожне оподатковане поселення вносило подимне від меншої кількості житлових будівель, деякі поселення причому, безпідставно подавалися, як майже або зовсім безлюдні.⁶

Ще одним із факторів недостатнього збереження документальних джерел було те, що на початку XVIII століття через спустошення, спричинені війнами, нападами татар, занедбаністю фіскальної справи в попередні десятиліття та труднощами зі складанням нової документації призвели до такої картини. Характерною ознакою було також те, що у Волинському воєводстві на початку XVIII століття та пізніше, на відміну від попереднього періоду, не користувалися подимним реєстром 1682 року, відомості якого були більш-менш близькими до дійсності.⁷

Право проведення таких ревізій установлювалася шляхетськими сеймиками. Підставою слугувала необхідність збирання податків, проте, часто такі дані не відображали справжнього стану заселення краю, тому перестали задовольняти більшу частину шляхти. В результаті, аби отримати більш точну картину для перерозподілення податків почали проводити люстрації. Люстратори, яких обирали на сеймиках, таким чином, брали на себе зобов'язання побувати у всіх поселеннях: державних, духовних чи шляхетських, ревізувати та ретельно описати всі маєтки.

До таких описових категорій відносилася кількість житлових будівель у кожному поселенні, при цьому, дані про майно, яке належало християнам,

⁶ Крикун М.Г. Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях. Львів: Наукове видання, 2012. С. 253-254

⁷ Там само. С. 257.

євреям, чиншовій та службовій безпомісній шляхті вносилися окремо. Люстрації також слугують важливим джерелом для отримання відомостей про майновий та соціальний стан мешканців.

На території Правобережної України, до середини 1760-х років користувалися даними люстрацій проведених наприкінці 40-х і початку 50-х років, до тих пір, поки подимне не було скасовано сеймом, як «обтяжливий податок».⁸ Проте, стикнувшись всередині 1770-х років з відчутною нестачею грошових надходжень, за постановою Варшавського сейму 1775 року, було встановлене «Генеральне подимне», яке стосувалося і українських земель.

Конституція Речі Посполитої відновила подимне як обов'язковий державний податок. Цей податок стягувався з більшості будівель у всіх поселеннях, за винятком монастирів деяких католицьких орденів та певних виробничих об'єктів (кузні, цегельні, броварні). Одиниця оподаткування - «дим» - прирівнювалася до одного комина над дахом. Будинок з кількома внутрішніми димоходами, але лише одним зовнішнім комином, вважався за один «дим», житловий будинок без комина також зараховувався як один «дим».⁹

У зв'язку з цим, у поселеннях мали бути складені реєстри, які б вказували на кількість будинків, коменів і димів. Цей обов'язок, був покладений у містах на тамтешнє самоврядування, а в міських поселеннях та селах на їх власників чи управителів.

За списком опублікованим у 1778 році німецьким статистиком Антоном Фрідріхом Бюшінгом (реєстри, які були передані та зберігалися в Архіві Коронного скарбу не збереглися, через пожежу під час Варшавського повстання 1944 року). Звідси ми можемо дізнатися про поселення і дими 1775

⁸ Крикун М.Г. Воеводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях. Львів: Наукове видання, 2012. С. 410-411.

⁹ Там само. С. 411-412.

року за їхньою маєтковою належністю, для Волинського воєводства, зокрема.¹⁰ Саме за допомогою інформації з цього виду описово-статистичних джерел, використовуючи середній коефіцієнт кількості осіб на дим, можна порахувати приблизну кількість населення.

Прямі дані про чисельність населення у XVIII столітті відсутні, оскільки в джерелах (люстраціях та реєстрах) ми зустрічаємо частіше інформацію, про кількість димів. Це було пов'язано з тим, що основною метою складання цих джерел було завдання зібрати більш точну інформацію для оподаткування населення. Тому, дослідники, які займаються історичною демографією, використовуючи відомості про кількість димів, обґрунтовують у своїх працях середній коефіцієнт кількості осіб на дим. Так, зокрема, сучасна дослідниця українська Ірина Ворончук у своїх підрахунках вказує коефіцієнт 8,5 осіб на дим.

Використовуючи відомості, про загальну кількість димів (домогосподарств), збережених зі списку А. Ф. Бюшинга, загальна кількість домогосподарств на Волині була порівняно високою з іншими воєводствами Правобережжя і становила 125 765 димів. Дослідник Микола Близняк, застосувавши коефіцієнт 8,5 до цієї кількості димів, наводить цифру близько 1 069 002 мешканців Волині.¹¹ (Додаток 2)

В цілому, з люстрацій можна було отримати різноманітну інформацію. Люстрації є важливим джерелом зокрема й, тому що ми можемо отримати з них відомості про майновий та соціальний стан мешканців.¹² Зокрема, на прикладі міста Луцька ми бачимо, що з люстрація 1789 р дає нам досить різноманітну інформацію для вивчення історії міста. Окрім вищезгаданого, ми тут знаходимо відомості про стан міста, загальну кількість будинків, а отже й людність міста,

¹⁰ Крикун М.Г. Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях. Львів: Наукове видання, 2012. С. 418-420.

¹¹ Близняк М. Волинь у другій половині XVII - XVIII ст. // Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 149

¹² Крикун М.Г. Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях. Львів: Наукове видання, 2012. С. 320

яку можна обрахувати у 2 890 особи, застосувавши середній коефіцієнт на один дим. Проте, варто пам'ятати, що такі висновки досить умовні, адже оригінальні дані про чисельність населення втрачено.¹³

Щодо середнього коефіцієнту, то різні дослідники висловлюють різні припущення, так О. Баранович застосовує коефіцієнт у 6 осіб, для родин усіх суспільних верств, таку думку для міського населення підтримувала і Олена Компан. Близький до цього показник, чисельністю 6,5 осіб застосовував Микола Крикун.

Ще однією дослідницею, яка торкалася питання середнього показника була Ірина Ворончук. У своїх дослідженнях вона застосовувала різні коефіцієнти, для визначення кількості осіб у міському домогосподарстві та сільському, так її середній показник коливався від 8,5 до 11,5 осіб, відносно.¹⁴

Арнольд Перковський наводить дані, використовуючи статистичні відомості, які були зібрані під час п'ятої ревізії населення у 1795 році та зафіксовані в топографічних описах Волинської та Подільської губернії (вони були зібрані генерал-губернатором Т. Тутолміним та надіслані для Катерини II). Не дивлячись на те, що ці відомості були зібрані після змін геополітичного характеру, у зв'язку з поділами Польщі, вони містять загальну картину структури населення Волинської губернії станом на той період. Так, всього населення, всіх станів та обох статей було зафіксовано 1 077 212 особи.¹⁵ (Додаток 3)

Також, за даними п'ятої ревізії ми можемо дізнатися кількість представників різних соціальних станів. Загальна кількість міщан за його даними станом на 1795 рік становить 68 820, а кількість селян усіх категорій - 907 388. Населення також складали такі категорії як: шляхта - 65 426,

¹³ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 58

¹⁴ Бирук М. Острозька волость у кінці XVII - першій третині XVIII століть. Острог, 2013. С.93

¹⁵ Перковський А. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. 1969. № 4. С. 201

духовенство - 14 714, купці - 518, решту він ідентифікував як «інші групи», які склали 20349 осіб. При дослідженні етнічного складу населення, індикатором цієї приналежності може виступати релігійна конфесія чи соціальна приналежність. Проте такі індикатори не є точною гарантією реального відображення етнічної структури населення.¹⁶

Джерелом для вивчення національного складу населення українських міст, містечок та сіл виступають імена, прізвища, прізвиська (патроніми) в податкових та інвентарних списках. Проте, це не є достовірним способом, а подає досить гіпотетичні дані по підрахунку чисельності конфесій.

Станом на 1795 р. за даними, які наводить Арнольд Перковський, співвідношення між містянами - християнами і містянами - євреями становило 25% до 75%.¹⁷ Для християнського населення такий поділ викликає проблему в розрізненні самих християн на : православних, католиків, уніатів і протестантів.

Найважче узагальнити матеріали саме про національну приналежність мешканців міст, в статистичних джерелах не виділялася окрема графа - національність. Складними є питання, щодо з'ясування чисельності українців та поляків. Часто матеріали інвентарів та люстрацій чи інші документальні джерела містять свідчення переважно про конфесійну приналежність населення, проте ні релігійна ознака (конфесія), ні місце в соціальній структурі не є гарантією реального відображення етнічної приналежності.

Соціальна структура населення Правобережної України була тісно пов'язана з його національним складом. Домінуючим в регіоні було українське населення, вони становили кількісну більшість. Проте вони були найменш урбанізованим етносом на території Волинського воєводства і переважали в сільській місцевості та займалася переважно сільським господарством.

¹⁶ Перковський А. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. 1969. № 4. С. 201

¹⁷ Там само. С. 201-201.

Чисельність населення українського походження теж не була сталою, а змінювалася відповідно до історичних реалій.

Так у 2 п. XVII ст. у зв'язку подіями, які мали місце й на Волині, зокрема, що стосується руйнівних наслідків козацьких, повстанських та жовнірських акцій, наслідків козацької війни під проводом Богдана Хмельницького, також руйнування зазнали міста та села краю від татарських набігів до кінця XVII століття. Так само, на початку XVIII ст. територія Волині стикнулася з низкою подій, які вплинули на загальний розвиток краю. Серед них були схожі за наслідками, вже згадані військові дії, йдеться саме про події Північної війни 1700-1721, в яку своєю чергою були втягнуті й українські землі, Волинь тоді перетворилася на арену військових дій. Проте, найбільшого руйнування і шкоди завдавало саме квартирування військ.

Не дивлячись на це, саме такий деструктивний чинник посприяв тому, що шанс на першість у міському житті отримали українці. Олена Компан, писала, що головним джерелом формування міського населення було селянство.¹⁸ Проте, у великих містах було чимало іноземців, в загальному їх громади становили меншість, щодо українського населення. Наприкінці XVIII століття загалом на Волині мешканці міст і містечок складали всього 16% населення Волині.¹⁹ Ситуація складалася так, що українців більше було у селах, але в містах ситуація складалася по-різному. За даними п'ятої ревізії до категорії «селяни» було зазначено 907 388 особи, включаючи сюди приватних володільців та інші категорії (казені, церковні, старостинські).

В першій половині XVIII століття, з розвитком товарно-грошових відносин зростала соціальна диференціація сільського населення. Поряд з тим, що збільшувався прошарок заможних селян, виникала також велика група малоземельних селян. Велике землеволодіння особливо зростало протягом

¹⁸ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. С. 59.

¹⁹ Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. 2013. Вип. 10. С. 101

XVIII століття, за рахунок роздачі магнатам королівських земель і примусового скорочення селянських наділів. Зменшення селянських земельних наділів призводило до того, що в 60-х роках XVIII століття відбуваючи панщину селяни, не могли забезпечити себе засобами існування лише завдяки власному господарюванню.²⁰

Українські селяни не становили собою єдиної соціальної верстви. Поділ селян на різні групи залежав від наявності в них робочої худоби та землі. Так, для 1750-х в середньому на селянське господарство приходилось близько 2,4 голови робочої худоби. Була заможна верхівка, яка мала земельні наділи по 1-1,5 лана, ті, хто мав 0,25-0,5 лани, і ті хто земельних наділів не мав взагалі.²¹

Впливовою етнічною групою була польська шляхта, передусім це була поміщицько-магнатська шляхта. Поляки мали значне чисельне представництво і панували в соціальному відношенні. Як вказує дослідниця О. Куриленко, поряд з етнічною приналежністю вони мали ще й релігійну католицьку та шляхетську ідентичність, визначає вона їх як «кумулятивну групу».²² Суть поняття в тому, що група людей по'язана не однією особливістю, а кількома характеристиками, у цьому випадку це етнічна, релігійна та соціальна приналежність.

Чисельність поляків прямо визначити вкрай складно, якщо використовувати, як ідентифікатор віру, тобто католицизм то їхня кількість у першій половині XIX століття, як вказує дослідник Кабузан, на Волині становила 10%, зазначаючи, що протягом цього періоду відбулося зниження частки поляків в регіоні. Покатоличені родини в приватновласницьких містах, що значно переважали, сприяли римо-католицькій релігії та переходу

²⁰ Чухліб Т. Економічна та соціальна ситуація на правобережній Україні // Економічна історія України : історико-економічне дослідження: в 2 т. / ред.: В. Литвин, Г. Боряк, В. Гесць. Київ : Ніка-Центр, 2011. Т. 1. С.501

²¹ Там само. С. 502-503.

²² Куриленко О. Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини // Проблеми історії України XIX - початку XX ст.: Зб. наук. пр. Київ. 2009. Вип. 16. С. 188

православних громад до унії.²³ Поляки не були чисельно домінуючим етносом, проте їхній соціальний статус був як правило вищий. Польські магнати часто володіли не лише земельними ділянками, а цілими містами, зокрема місто Дубно було у володінні Любомирських, Рівне належало Любомирським.²⁴

Порівняно з євреями, поляки не відзначалися значною концентрацією населення в містах. Основна частина їх не була великими магнатами, бідніша шляхта на Волині, як і в Польщі поділялася на безземельну, міську і службову шляхту. Часто такі польські шляхтичі могли виконувати і звичайну роботу яку виконували українські міщани. Так, для прикладу, серед семи орендарів приміської землі Ковеля під городи було четверо орендарів поляків.²⁵ Як зазначає М. Крикун, більшість землевласників, представників поміщицько - магнатської верхівки, католицького духовенства та службовців були поляками. Меншою мірою поляками були міщани, селяни та рядова шляхта.²⁶ За різними оцінками істориків, до 1795 року поляки становили 7,8% населення Волині.

Попри свою відносно невелику чисельність, поляки в містах і містечках вони займали провідні позиції у політичному, економічному і насамперед духовно-культурному житті краю. Оскільки у сільських поселеннях Волині поляки становили значно меншу частку населення, приблизно 6-10%, звідси можна зробити висновок, що поляки надавали перевагу оселенню в містах і містечках.²⁷

Внаслідок прутської поразки Петра I, на спустошені землі Правобережжя ринув потік польських емігрантів. Здебільшого це була безземельна чиншова

²³ Близняк М.Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. // Збірка матеріалів III Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Урбаніст. студії: сучасн. стан та перспект. розвит.» (м.Дніпро, 25 квіт. 2018 р.). Дніпро, 2018. С. 140

²⁴ Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Вип. 27: на пошану Володимира Трофимовича. Острог: Вид-во НУОА, 2018. С. 188

²⁵ Близняк М. Волинь у другій половині XVII - XVIII ст. // Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 148 - 189

²⁶ Бирук М. Острозька волость у кінці XVII - першій третині XVIII століть. Острог, 2013. С.93

²⁷ Куриленко О. Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини // Проблеми історії України XIX - початку XX ст.: Зб. наук. пр. Київ. 2009. Вип. 16. С. 189

шляхта, невелику частину становили польські міщани і селяни, також серед цього потоку були євреї.²⁸

Уряд Речі Посполитої сприяв переселенню іноземців в Польщу, отож і в Україну створюючи для них сприятливі умови, саме тому представники таких національностей, як євреї, для прикладу були зайняті головним чином в торгівлі. Іноземці були звільнені від обов'язку сплати загальнодержавних податків, адже платили окремо поголовне. Найчастіше також саме вони ставали орендарями панських маєтків, адже краще розбиралися в різних господарчих і грошових справах. На початку XVIII століття поряд з польським населенням більшу частину населення Луцька становили вірмени, євреї та караїми, які ще з 1666 року привілеєм були звільнені від мита в Луцьку.²⁹

Численною на Волині була єврейська громада, чисельність якої на території воєводства відзначалася динамічністю протягом XVIII століття. Поряд з християнською громадою, яка об'єднувала збірно різні конфесії, визначення етнічної приналежності єврейської громади вдається легше, адже статистичні дані в документальних джерелах зазначали їх окремо.

Також, для єврейської громади окремо існували переписи населення, які були ініційовані владою.³⁰ У 1765-91 було проведено ряд переписів польською адміністрацією, де відомості про євреїв згрупували за їхніми громадами - кагалами, населеними пунктами. Варто зазначити, що вони мали свою юрисдикцію, яку реалізували через ці органи. У 1890 році у АЮЗР було опубліковано результати цих переписів разом з розвідкою Івана Каманіна, де він систематизував значний статистичний матеріал. Також, ним була доведено пряму залежність скупчення міського та сільського єврейського населення від

²⁸ Перковський А. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. 1969. № 4. С. 201

²⁹ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. С.102

³⁰ Куриленко О. Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини // Проблеми історії України XIX - початку XX ст.: Зб. наук. пр. Київ. 2009. Вип. 16. С. 185-186

ступеня розвитку торгівлі і промисловців.³¹ Якщо, співставити рівень торгового значення воєводства з кількістю євреїв у них, то виходило, «чим вище було торговельне значення воєводства, тим більша кількість євреїв там мешкала», виходячи з цього Волинь була на першому місці.

Перепис 1764 року містить інформацію про 4 воєводства, включаючи Волинь. Цей перепис містить дані по Луцькому, Володимирському та Кременецькому повітах і зберігся не повністю. Згідно з переписом населення, на Волині налічувалося 64 міста, 52 містечка та 2 113 сіл, із загальною чисельністю єврейського населення 51 736, з яких 28 128 проживали в місті, 6 173 - у містечках та 14 435 - у селах, що означає, що загалом 54% євреїв були жителями міста, проте це число може змінюватися залежно від даних з кожного з повітів.³²

Каманін писав, що за даними на 1778 рік ми можемо спостерігати тенденцію переселення євреїв з міста в село, що показує співвідношення населення сільської та міської місцевості і т.д. у порівнянних даних за 1764 і 1778 роки такі тенденції притаманні південним і східним повітам. Причини таких змін можна пояснити політичними подіями, що відбулися в той період, змінами в промисловості та торгівлі, економічним становищем селян.³³

Переписи населення, як і будь який інший збір статистичних даних, проводилися задля інтересів скарбниці чи адміністративно-воєнних справ. Переписи єврейського населення РП проводилися переважно в інтересах поповнення скарбниці. Заважаючи на зазначене, наведені цифри можуть бути неточними, оскільки багато євреїв намагалися уникнути включення до Реєстру. В 1784 році у люстрації вказано число євреїв, які могли сховатися від перепису, для Луцького повіту це був 31%, а для Володимирського - 8%. Переписи

³¹ Перковський А. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. Київ : Наукова думка, 1969. Вип. 4. С. 201

³² Каманін І. Переписи єврейського населення в Юго-Западном крае в 1765 - 1791гг. // Архив Юго-Западной России. Киев, 1890. Ч. 5. Т. 2. Вып. 1. С. 23-36

³³ Там же. С. 90-97.

населення за всіма воєводствами другої половини XVIII століття характеризуються своєю недосконалістю.

Якщо говорити про відносини між євреями та представниками християнського віросповідання, то дуже часто увагу приділяли фіксуванню саме конфліктних ситуацій. Містяться відомості про судовий процес, щодо ритуального вбивства в Ямполі на Волині. У 1758 році Рада Чотирьох Земель направила представника до Святого Престолу, щоб передати Папі Бенедикту XIV петицію про захист від звинувачень у цій справі. Петицію було передано кардиналу Лоренцо Ганганеллі (пізніше Папі Клименту XIV) для розгляду та винесення висновку, який дійшов висновку, що звинувачення проти євреїв у ритуальних вбивствах є необґрунтованими. Посилаючись на те, що лише два випадка вбивства християнських дітей по причині ненависті на основі віри (але у Польщі таких випадків доведено не було).³⁴

Проте, поряд з цим в джерелах містяться численні приклади взаємовигідного співіснування євреїв з власниками та шляхтою і навіть духовенством. Щодо духовенства, то в Речі Посполитій головними кредиторами єврейських громад були церковні установи. Також, рабин Хелма Гершель Юзефович у 1789 році писав про своє проживання на цих теренах : «Бог, створюючи світ та інші речі [...] мав [...] найліпше врахувати нашу Найсвітлішу Республіку, коли розширював її державні кордони, і розмістив нас в них більше, ніж в інших країнах».³⁵

Також існували на Волині вірменські колонії. Незначні вірменські громади діяли в Дубні, Острозі, Кременці. Вірмени цих місць асимілювалися або покинули їх. Для прикладу у 1794 році у місті Дубні це сталося, коли їх змушували пристати до унії³⁶. Вірменська громада у Луцьку мала власну

³⁴ Guldon Z. Żydzi w Polsce do końca XVIII wieku // Wybrane zagadnienia. Akademię Świętokrzyską im. Jana Kochanowskiego w Kielcach. 2005. S. 7-18.

³⁵ Ibidem. S. 16-18.

³⁶ Близняк М. Волинь у другій половині XVII - XVIII ст. // Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Острог, 2021. С. 160

юридику в місті. Так, джерела фіксують в 1700 р. у Луцьку 11 вірменських сімей, проте в 1783 р. парафія вже не діяла.³⁷

Цікавим епізодом є відвідання кременецьким вірменином у місті Луцьку наприкінці 1788 року дому Павла Дасткевича. П. Дасткевич в той період брав участь у Чотирирічному сеймі разом зі своїм земляком Криштофом Медецьким, як делегат від міста. Як пізніше висловився він у своїй промові, теми обговорення з вірменином стосувалися виключно міської справи.³⁸

Ще однією етнічною групою на Волині були татари. Відомості про них містяться в різних джерелах. Варто сказати, що іноземці часто були звільнені від сплати загальнодержавних податків, але платили окремо поголовне. Так, для прикладу у місті Острог згідно постанови волинського сеймика від 18 квітня 1684 р. татари з міста Острога, що мешкали на улиці Калічій, входили в категорію «лібертованих» і були звільненими від податків, «відповідно до привілеїв давніх».³⁹ Татари Острога сповідували іслам та мали свою мечеть у місті.

Польсько-литовські магнати тримали цілі полки і хоругви татар, яких селили навколо замків. Так, для Острозької волості містяться відомості, про те, що татари несли там службу у власників волості, та за заслуги могли отримати королівські надання.⁴⁰ Також відомі відомості про татар - посесорів 3 сіл в Острозькій волості, що отримали їх перебуваючи на «услужі пана воєводи».⁴¹

Ще одним яскравим прикладом конфліктної ситуації на противагу мирному співіснуванню є тумульт (заворушення), що мало місце в місті Острозі в 1726 році. В першій третині XVIII століття достатньо загострилися стосунки

³⁷ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С.63

³⁸ 225 років: як лучани ухвалювали польську конституцію. Хроніки Любарта. URL: <https://www.hroniky.com/articles/view/151-225-rokiv-iak-luchany-ukhvaliuvaly-polsku-konstytutsiiu> (дата звернення: 05.11.2025).

³⁹ Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2017. Вип. 26. С. 7

⁴⁰ Бирук М. Соціально-Економічний розвиток острога в кінці XVII ст. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2012. № 34. С. 34

⁴¹ Бирук М. Села острозької волості в кінці XVII ст. // Наукові записки. Історичні науки. 2013. № 19. С. 60

між християнами, мусульманами та євреями. Результатом цього став міжнаціональний конфлікт який досяг свого піку у 1726 році, хоча дрібні епізоди відбувалися раніше.

В архівах Сангушків, що зберігаються в Державному архіві в Кракові, збереглася частина судових протоколів щодо заворушень 1726 року в Острозі. Головними дійовими особами цієї події були студенти місцевого колегіуму та татари, першопричиною заворушень було переслідування євреїв студентами. Детально про цю подію йдеться у листі, підготованому до суду, під назвою «У році 1726, 26 серпня. Звіт пана Халембека, капітана татарської хоругви Острозької ординації, щодо заворушень, вчинених у місті панами-учнями Острозької школи». Ці події зачепили представників різних національностей та конфесій, які на той час проживали в місті. У цей час острозький староста і полковник Острозької ординації Ян Вільгельм Роттаріуш був відсутній у місті, так само як і ректор колегіуму Адам Лотинський.⁴²

Ротмістр повідомляв про переслідування єврейської громади студентами єзуїтського колегіуму, наводячи конкретні приклади. Так він зазначав що студенти били євреїв під час "процесії Божого Тіла" і вимагали в них товар за заниженими цінами, а також чинили руйнування в крамницях і нищили нищили цвинтар. Бували також випадки і стрілянини з вогнепальної зброї по вікнах будинків євреїв чи випадки коли ті виганяли євреїв з лазні. Конкретним таким прикладом, була ситуація, коли двоє студентів разом зі своїм інспектором (старшим учнем) прийшли до єврейки начебто, аби купити дві пари взуття. Не розплатившись одразу вони попросила, аби вона принесла взуття їм до школи. Проте, коли жінка його все таки принесла і хотіла отримати гроші студенти її побили і вигнали.⁴³ Обставини склалися на користь студентів, які традиційно влаштовували заворушення перед святами та вимагали викуп у євреїв, оскільки орендаря маєтку, Вільгельма Яна Ротаріуша, камергера Вендена, не було в

⁴² Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2017. Вип. 26. С. 7

⁴³ Kaźmierczyk A. Tumult w Ostrogu w roku 1726 // Żydowski Instytut Historyczny. 2000. No. 2. P. 197-206.

місті. До того ж, ректор коледжу Адам Лотинський також був відсутній разом з групою єзуїтів, що в той час перебували на похороні великого коронного гетьмана Адама Сенявського.⁴⁴

Павло Сангушко (Paweł Sanguszko), володіючи маєтком Острог лише кілька років (після смерті сandomirського старости Александра Домініка Любомирського у 1720 році), став відомим як енергійний управлінець, який насамперед займався організацією міста та прагнув збільшити доходи та майно маєтку. Одним із засобів досягнення цього була підтримка єврейського населення у його володіннях. Безпека підданих Острога, особливо євреїв, була значною проблемою для адміністрації, адже сутички між студентами колегіуму та євреями були не поодинокі.

За підсумками судового процесу, може здатися, що Павло Сангушко був стороною, яка програла справу. Проте, незважаючи на суму яка пішла на значні судові витрати, насправді, він показав, що захищає своїх чиновників, перш за все татар, які служили радше поліцією, ніж солдатами в Острозькій ординації. Також, через суд над татарами, що виник через переслідування місцевих євреїв острозькими студентами, князь чітко підтвердив свою політику захисту єврейського населення. Хоча, історик Адам Каземірчик наводить гіпотезу, про те, що це можна пов'язати зі спробою Павла Сангушка привести до Острога конкуруючий орден піарів.⁴⁵

Тумульти в Острозі та подальший судовий процес підтверджують відомий факт, що єврейське населення магнатських маєтків могло почуватися безпечніше, ніж в інших місцевостях. зважаючи на те, що власник королівської землі (не магнат) бажав або міг взяти участь у такому обтяжливому та дорогому судовому процесі. Також сумнівним, є те, чи зміг би він виграти таку справу, враховуючи занепад судової влади у Речі Посполитій XVIII століття. Як

⁴⁴ Kaźmierczyk A. Tumult w Ostrogu w roku 1726 Biuletyn żydowskiego instytutu historycznego. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 2000. № 2. S. 199

⁴⁵ Ibidem. S. 203.

правило, у королівських містах у разі антиєврейських заворушень люди уникали відкриття вогню, боячись убити шляхтича, оскільки це могло призвести до тривалого та дорогого судового процесу.⁴⁶

Зустрічаються також поодинокі згадки про циган на Волині, їх чисельність не була значною. Специфіка способу життя цього етносу не була сприятливою для того, щоб скласти точні статистичні звіти про їх чисельність.⁴⁷ Проте, можна знайти поодинокі записи про них, зокрема за 1746 рік містяться відомості про циганського вйта Казимира Францішека з Теофіполя, який через борги був змушений продати свою нерухомість.⁴⁸ Наприкінці XVIII століття у містечку Мізоч згадується серед населення і цигани, які поряд з вільними становили 7,5% від в сього населення.⁴⁹

Проживали у XVIII ст. на Волині і громади німців. Так, по місті Рівному ми маємо карту інфраструктури від 1765 року. З неї ми можемо побачити, що існувала вулиця під назвою «Німецька», яка йшла вздовж річки і була вона заселена німецькими ремісниками, виробниками сукна. Проте національна приналежність ще не є еквівалентом до конфесійної приналежності.⁵⁰ Поряд з німцями відомості про національні громади, такі як росіяни та литовці на Волині наявні, проте несистематичні.

Однією з найдавніших етноконфесійних груп Речі Посполитої були караїми. Інформація про їх проживання в цей час Волині містяться лише для міста Луцька і в належних до нього селах.⁵¹ Інвентар міста Луцька 1789 року, містить також відомості про караїмів міста. Вони проживали на окремій вулиці Караїмській. У свої господарській діяльності вони значною мірою покладалися

⁴⁶ Kaźmierczyk A. Tumult w Ostrogu w roku 1726 Biuletyn żydowskiego instytutu historycznego. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 2000. № 2. S. 204-205

⁴⁷ Куриленко О. Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини // Проблеми історії України XIX - початку XX ст.: 36. наук. пр. Київ. 2009. Вип. 16. С. 185-186

⁴⁸ Близняк М. Волинь у другій половині XVII - XVIII ст. // Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Острог, 2021. С. 160

⁴⁹ Там само. С. 160.

⁵⁰ Ричков П. Архітектор Ян Якуб Бургіньон: творча спадщина. Рівне. 2019 С.21

⁵¹ Близняк М. Волинь у другій половині XVII - XVIII ст. // Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Острог, 2021. С. 148-189.

на низьку привілеїв. Так, привілеєм 1666 р. від мита в Луцьку були звільнені «як рабани, так і караїми».⁵²

Караїми були релігійною групою, що була тісно пов'язана з юдаїзмом. Основи їх релігії саме себе вони називали обраним народом, основним релігійним текстом яких був писаний текст Гебрейської біблії. Хоча караїми й відкидали «рабіністичну» традиційну єврейськість, проте їх обряди та звичаї були тісно споріднені.⁵³

Дослідниця Ірина Міронова, у своїй праці згадувала про те, що громада караїмів жила за своїми звичаями та законами. Своєрідна замкнутість їх проживання дозволила не розчинитися в чужому навколишньому середовищі. Завдяки цьому вони мали змогу зберегти свою мову і традиції.⁵⁴

Урбанізаційні процеси на Волині були переважно ініціативою заможної знаті краю. Місцеві центри на рубежі XVI і XVII століть становили майже 96% на Волині. У XVIII столітті і особливо його друга половина, характеризувалася відновленням відродженням процесів заснування приватних міст, насамперед шляхетських.⁵⁵

У містах населення поділялося традиційно відповідно до матеріальних статків. Хоч і неможливо провести чітку межу між різними верствами населення, але умовно його можна поділити на три соціальні групи: міська верхівка (патриціат), яка переважно складалася з заможних польських та єврейських родин. Їх домінування простежувалося в економічному секторі та міському управлінні. Другу групу становило поспільство, тобто ремісники торговці та основна маса середнього статку. Останню групу складав плебс - міські низи, які були за статками найбіднішою масою населення і мали

⁵² Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. С.102.

⁵³ Магочій П., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. 2-ге вид. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2018. С. 139-140

⁵⁴ Міронова І. Національні меншини України : Навч.-метод. посіб. Моколаїв-Одеса, 2006. С.175.

⁵⁵ Kukło C. Struktury demograficzne i etniczne miast prywatnych w Koronie w XVI-XVIII wieku. Uwagi wstępne // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. 2016. Vol. 77. P. 319. URL: <https://doi.org/10.12775/rdsg.2016.si.14> (date of access: 05.11.2025).

найменше прав.⁵⁶ До них відносилися дрібні торговці, підмайстри, слуги та наймити.⁵⁷ Поділ населення на три групи також невичерпний, оскільки у місті також могли проживати представники такого стану, як духовенство.

Існували також групи населення, що не підлягали міській владі. Ці групи становили юрисдикції тих установ чи осіб, які брали на себе патронат над підданими. Так в містах існували юридики монастирські, костьолні, церковні, королівські, шляхетські та інші.⁵⁸

В містах наділених привілеями магдебурзького права існував магістратський уряд. Він охоплював 1) раду, раєцький уряд, на чолі з бурмистром; 2) лаву та суд, що складався з лавників, тобто присяжних на чолі з війтом. За своєю вагомістю рада з бурмистром була вище стосовно лави. До функцій бурмистра належало, як зазначалося магдебурзьким правом польській короні, раз на тиждень, або більше в разі потреби, бурмистр і рада мають сходитися в ратуші та радити. Серед ого, вони могли радитися про: добро громади, аби запобігти шкоді, лагодити та розсуджувати різні суперечки вживати заходів, щоб їжа і напої в місті не були занадто дорогі і т.д.. За магдебурзьким правом, був уповноважений у справах суду, окрім цього він також відповідав за порядок і безпеку міста, у таких питаннях, як протипожежні та санітарні заходи.⁵⁹

Ще одним досить важливим питанням, якщо говорити про міське управління, є його організація, що реалізовувалася за нормами магдебурзького права. Обирати війта мали міщани, проте насправді в приватних містах його призначав власник з кола своїх слуг чи клієнтів. Так Андрій Заяць у своїй

⁵⁶Близняк М.Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики // Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 25 квітня 2018 р.) / Відп. за випуск В. В. Кривошеїн. Дніпро: 2018. С. 140

⁵⁷ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. С.83.

⁵⁸ Там само. С. 128.

⁵⁹ Заяць А. Суспільство волині XVI - першої половини XVII ст. : монографія. Львів, 2019. С. 174-175

монографії говорить, що низка війтів безсумнівно було поляками, а інші українцями. Ще одна посада, де був значний відсоток поляків це - писарі.⁶⁰

Близько половини писарів були шляхтичами. Лише писарі Луцька і Володимира були переважно українцями.⁶¹ Якщо говорити про інші посади в управлінні, то українці були там представлені вже ширше. Що стосується лентвійтів, то уряд лентвійтів у волинських містах значною мірою був покликаний бажанням війтів перекласти частину своїх обов'язків на своїх заступників, ще в XVII столітті за національністю серед представників лентвійтів переважали українці.

Раїцький уряд, тобто уряд міської ради традиційно вважався головним органом міського самоврядування. Щодо соціального походження райців, то більшість з них була міщанами, переважну більшість їх становили місцеві українці. В цілому ситуація могла складатися по-різному в різних містах, хоч війтами зазвичай і були поляки проте значна частка українців займали інші посади.⁶²

Магістрати не були самостійні в судовому напрямі, який був чітко регламентований. Таким чином магдебурзьке право передбачало низку певних привілеїв таких як особливі пільги в торгівлі чи привілеї на право устрою ремісничих цехів. Часто можна зустріти привілеї що надали цеховим ремісникам панських міст і містечок у XVIII столітті. Окрім таких основних правил як заборонене суперництво, регламентація діяльності партачів та ремісників цеху і т.д.⁶³

Отже, Волинське воєводство у XVIII столітті характеризувалося високою етнічною та конфесійною різноманітністю, залишаючись при цьому у складі Речі Посполитої. Для визначення загальної чисельності населення дослідники

⁶⁰ Заяць А. Суспільство волині XVI - першої половини XVII ст. : монографія. Львів, 2019. С.176

⁶¹ Там само. С. 153.

⁶² Там само. С. 181.

⁶³ Антонович В. Українські міста // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. Львів, 1904. Т. 2. С. 312-383.

використовують описово-статистичні джерела. Соціальна структура краю була тісно пов'язана з національним складом.

В цілому, соціальна структура міст Волині XVIII була досить строкатою. Населення як правило ділили на дві великі громади: єврейську і християнську. Серед християнського населення, більшість якого було представлено українцями та поляками, проте окрім них існували і поодинокі громади вірменів та проживали та іноземці з Пруссії та Австрії. За переписом 1795 рік, населення усіх станів та областей становило 1 077 212.

Українці становили кількісну більшість населення, проте були найменш урбанізованим етносом. Вони переважали у сільській місцевості. Поляки не були чисельно домінуючим етносом, але займали провідні позиції у соціальному відношенні. Основу польської громади становила поміщицько-магнатська шляхта та католицьке духовенство, які володіли більшістю земель та міст. Єврейська громада була численною і концентрувалася у містах та містечках та були зайняті головним чином у торгівлі та оренді маєтків. Населення міст становило 16% від всього населення Волині та було диференційованим. Де можна виділити три основні соціальні групи: патриціат, поспільство та плебс, окремою категорією населення також було духовенство.

РОЗДІЛ II. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК РЕГІОНУ

Для того, аби з'ясувати питання розвитку економіки краю необхідно зрозуміти в яких умовах відбувалися всі ці процеси. Отож, початок нового століття ніс в собі наслідки попереднього, що стосувалися низки стримувальних факторів розвитку краю. На ситуацію в Волинському воєводстві впливали загальні тенденції розвитку і події, які відбувалися тоді в Речі Посполитій.

Перебування військових ставало тягарем для народу, що відбилося на економічному добробуті краю, через данину на утримання війська та продовольче забезпечення.

Так для прикладу, у 1705 році гетьман Іван Мазепа разом зі своїм військом зимував у місті Дубно. Полегшенням у цій ситуації від більшого розорення могли стати охоронні грамоти, котрі отримували окремі населені пункти монастирі та церкви, одну з таких грамот отримав острозький костел з рук гетьмана. В наступному 1706 році шведські війська зайняли Луцьк, Рівне, Дубно, Тучин, Губків. Прибувши до міста Рівного, шведи застали пустку, оскільки мешканці міста встигли заховатися по лісах, тому вони пограбували та знищили те що лишилося і рушили далі. Після них у місті Рівному побували також і російські полки.⁶⁴

Це впливало не лише на розорення краю в цілому, а й на економічну ситуацію зокрема. Місцеві жителі були змушені виплачувати грошову данину на утримання загонів і надавати провіант для війська. Так, за період другої половини XVII та початку XVIII століття шляхта воєводства неодноразово схвалювала низку постанов, що були спрямовані проти стацій та сваволі військових частин, які базувалися в тій місцевості.

⁶⁴ Близняк М. Волинь у другій половині XVII - XVIII ст. // Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Острого, 2021. С. 154-155.

Існували різні види таких податків, плата на утримання кварцяного війська Речі Посполитої мала назву «лежі». Данина на утримання каральних загонів у місцевостях, що були охоплені повстанською соціальною боротьбою - «ленуги», окремий податок на отримання військ взимку - «гіберна».

Про те, наскільки турбуючим було це може слугувати кількість постанов сеймиків волинського воєводства, які стосувалися квартирування військ. Так, зокрема в постанові від 31 грудня 1716 року йшлося про відправку послів до командира російських військ для переговорів щодо полегшення умов утримання їхніх військ для воєводства.⁶⁵

Про наслідки таких розорень ми можемо дізнатися з джерел того періоду, зокрема в інвентарі Острога 1708 року було вказано, що село Грем'яче було «повністю спустошене, під час перебування тут російських військ», інші навколишні села також зазнали руйнувань, «за валом від Межирича фільварок був який москва спалила».⁶⁶

Одним з прикладів того, що на Волині розгорталося багато конфліктів є битва під Лесною в 1704 році між польсько-литовським військом та шведами. Також, часто відбувалися повстання козаків, які поширювалися на територію Волині і часто були пригнічені польською шляхтою. Так, для прикладу, повстання Семена Палія 1702-1704 році, яке охопило райони Волині зокрема.

Козаки разом з повсталими селянами та міщанами нападали на маєтки місцевих магнатів Любомирських. Це викликало занепокоєння в Волинській шляхти, тому ті були змушені прийняти міри. Місцем збору шляхетських загонів стало місто Заслав, під керівництвом волинського каштеляна Франциска Ледуховського. Для придушення цього повстання також вжили заходів на шляхетському сеймику, де у 1702 році видали низку постанов, у яких йшлося

⁶⁵ Постановления провинциальных сеймиков Юго-Западной Руси в 1698–1726 г.г. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Киев, 1910. ч. Вторая. Т. III. 500-503

⁶⁶ Бирук М. Інвентарі острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану острозької волості // Наукові записки. Серія «Історичні науки». Острог, 2009. Вип. 14. С.74

про зібрання ополчення усього воєводства для придушення повстання. І так у 1703 році каральні загони придушили визвольний рух.⁶⁷

Ще одним досить важливим фактором, який мав вплив були часті пожежі у містах. Про масштаби цієї руйнівної сили можуть свідчити згадки про збитки, які приносили пожежі для міст, зокрема в Старому Заславі в 1706 році були знищені шість єврейських та один християнський шинок, а в Старокостянтинові у 1710 році 40 будинків християн та 46 євреїв.⁶⁸ Тому до усіх обов'язків жителів містечок обов'язковою ставала відбудова міст.

Про те, що пожежі були досить актуальною проблемою свідчать спеціальні документи, які містили порядок і заходи протипожежної безпеки.

Зокрема один такий ми маємо для міста Дубна, це була «князівська інструкція від 29 березня 1727 року дубенському магістрату» (сам документ не містить назви, тому отримав її від архівістів). У цій інструкції містилися права та обов'язки вйта, бурмиистра магістрату і самих міщан, у сфері питань пожеж у місті і ліквідації їх наслідків. У ній йдеться про те що всі мешканці повинні мати у своїх господарствах засоби для боротьби з вогнем, а також про окремі повинності такі, як нічна сторожа.⁶⁹

Процес відбудови регіону і пожвавлення міського життя почався у 30-х роках XVIII століття, проте зміг активізуватися лише у другій половині XVIII століття. Відновленню міста сприяли такі позитивні чинники, як вигідне географічне положення, численні торговельні шляхи, інтенсифікація товарно-грошових відносин, що в свою чергу стимулювало розвиток міст.

Що стосується міст то у воєводстві домінували приватновласницькі міста становлячи 91% від загальної кількості решту розділяли між собою королівські

⁶⁷ Близняк М. Волинь у другій половині XVII - XVIII ст. // Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Острог, 2021. С. 154-155

⁶⁸ Там само. С. 155-157

⁶⁹ Близняк М. Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (на прикладі міста Дубна) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог: Вид-во НУОА, 2020. Вип. 30. С. 8-9

тобто державні та духовні міста. Джерелом поповнення та формування міського населення було селянство.⁷⁰ Втечі селян часто слугували позитивним фактором залюднення міст⁷¹. Тоді, як власники міст чи його орендарі, будучи зацікавленими в розвитку міста сприяли його розвитку. Саме так, дуже часто за клопотанням власників містечок, ті отримували магдебурзьке право. Протягом XVIII століття загальна кількість міст та містечок у регіоні змінювалася та за результатами тарифу димів зі скарбової комісії 1775 року кількість таких міських поселень становила - 110.

За даними «Географічного та економічного опису Волинської губернії 1798 року», яке було проведено після третього поділу Речі Посполитої наприкінці XVIII століття близько 60% міських поселень мали до 1000 жителів, це були винятково містечка. Прикладом такого містечка може бути Мізоч, який від 1747 до 1939 перебував у власності Волинської гілки роду Дуніних - Карвицьких. У 1761 році Мізоч отримав від польського короля Августа III магдебурзьке право. Населення цього містечка на 1798 рік становило 1147 мешканців.⁷²

У XVIII столітті для та містечок був характерний симбіоз елементів міського та сільського життя, тобто поєднання занять сільським господарством та ремісничо-торговельною діяльністю. Чинником який негативно позначився на соціально-економічному становищі Волині була міграція населення, що була пов'язана з відробітковою рентою. Так у 1750-60-х роках міграції з Волині на територію Київського і Брацлавського воєводства відбувалися як відповідь на збільшення феодальної експлуатації.⁷³

⁷⁰ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. С.42

⁷¹ Фелонюк А. Рецензія Заяць А. Міське суспільство волині XVI - першої половини XVIIст. // Український історичний журнал. 2019. № 4. С. 208-217.

⁷² Близняк М. Мізоч наприкінці XVIII століття // Дерманська та Мізоцька земля в українському та загальноєвропейському вимірі. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, 03 червня 2018 року, с. Дермань Друга. Дермань Друга, 2018. С.62

⁷³ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог. 2011. Вип. 17. С.83.

Основу земельного фонду Правобережжя та Волині складали землі переважно великого магнацького землеволодіння. Саме тому особливе місце у соціальному та економічному житті українських земель відігравала шляхта, яка з впливом ринкових відносин посилювала тяжіння до підприємництва у магнатів. Це змусило великих землевласників за рахунок освоєння луків, чагарників, заболочених місць збільшувати посівні площі. Окрім традиційних культур таких як : пшениця, ячмінь і жито стали засівати коноплю, льон, тютюн і хміль.⁷⁴

Сільське господарство відігравало вирішальну роль у відновленні економіки після довготривалого періоду воєнних акцій. За економічним становищем селянство як верства не було однорідним. Поділ у середині стану залежав від розміру земельних наділів. Найбільшу кількість повинностей відробляли селяни на території Волині, Київщини, Полісся та західної частини Поділля, через їх більшу заселеність. Панщина переважала на Волині і становила до 234 дні на рік. У більшості сіл Волинського воєводства панщина була однаковою, як взимку, так і влітку. Поряд з нею тут також існувала грошова і натуральна рента. Зі зростанням товарності магнацького господарства у XVIII столітті відбувалося збільшення повинностей селян, оскільки основні види господарських робіт (заорки весною, оборки восени, затинки, обжинки, закоси обноси) здійснювалися ними та їхнім інвентарем. Окрім панщини посполиті також відбували й інші повинності, такі як шарварки (дорожню повинність), толоки, сторожу, гребельне та ін.⁷⁵

Основу економічного існування заможної шляхти Волині становили фільварки (панські господарства), які були розташовані в селах, окремо від їхніх дворянських садиб. Управління цими фільварками здійснювала бідніша, зазвичай безземельна шляхта. Натомість, для численної середньої та дрібної шляхти, фільварки були нерозривно пов'язані з їхніми дворами, тобто

⁷⁴ Балабушевич Т. А., Баран В. Д., Баран В. К. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. Київ, 2011. Т.1 С. 497-502

⁷⁵ Там само. С. 502-504

господарства знаходилися безпосередньо при маєтках. Головною причиною розвитку фільварків був зростаючий попит на сільськогосподарську, особливо зернову, продукцію як на внутрішньому, так і на зовнішньому (західноєвропейському) ринках. Новостворені фільварки повністю функціонували на феодальних засадах, використовували працю селян як основне джерело для отримання прибутку.⁷⁶

В основі функціонування фільварку лежала примусова праця селян. Він поділявся на фільваркове подвір'я та ріллю. На подвір'ї розташовувався цілий комплекс будівель: житлові приміщення, а також господарські споруди, включаючи кухні, пекарні, комори, льохи, стодоли, клуні, стайні, хліви, винниці, солодовні та броварні. Керував усім цим господарством адміністратор, який відповідав за облік панщинних робіт, організацію всіх господарських процесів, стан обробітку земель, посівів і збирання врожаю. Облік зібраного зерна вели його помічники - гуменний та присяжний. На фільваркових ріллях Волині вирощували широкий спектр культур: жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, горох, просо, коноплі та різноманітну городину.⁷⁷

За словами дослідника Є. Сташевського інвентарна оцінка відробіткових днів на Волині у 40-50-х роках XVIII століття становила до восьми грошей на день і була однаковою для тяглогого і пішого селянина. Проте починаючи з другої половини XVIII століття спостерігалася тенденція заміни чиншу панщиною.⁷⁸

Особливістю економічного на Правобережжі та Волині зокрема була посесія, що передбачала заставну оренду, за допомогою якої магнати розраховувалися за борги зі своїми кредиторами прибутками з окремих маєтків часів. Найчастіше як правило посесорами були представники єврейського населення. Так само, часто власники поселень віддавали землі в заклад чи в

⁷⁶ Крикун М.Г. Воеводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях. Львів: Наукове видання, 2012. С.232

⁷⁷ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С.168

⁷⁸ Там само. С. 503.

оренду, саме для єврейської громади. З розвитком фільваркового господарства відбувалося поступове зменшення селянських наділів та зростання малоземельних та безземельних селян всередині групи. Оскільки, селяни цим були невдоволені то вдавалися до втечі з панських маєтків. Саме втечі були найпоширенішою формою соціального протесту, оскільки скарги до адміністративних та судових інстанцій не знаходили відгуку.⁷⁹

Розвиток міст та міських поселень є важливим, оскільки, саме вони були осередками товарного обігу. Крізь міста проходили торговельні шляхи, проводилися ярмарки, торги та збиралося мито.

Якщо окреслити основні тенденції розвитку міст, важливим в житті міста було надання йому магдебурзького права, що передбачало його самоврядування та систему управління, яка давала певні привілеї. Для прикладу, важливою частиною, при отриманні магдебурзького права було надання права на проведення фіксованої кількості ярмарків у рік для кожного міста, що сприяло його розвитку. Місто було центром торгівлі та промислової діяльності що відрізняло його мешканців від інших станів не лише правами, але й сферою діяльності. Магдебурзьке право регламентувало не лише порядок виборів і функції міського самоуправління, а й купецьких об'єднань та цехів і мало на меті регулювати питання торгівлі зокрема.⁸⁰

Вплив магдебурзького права на розвиток міст України дослідники оцінювали по-різному, про те що воно було шкідливе здебільшого говорили такі дослідники як Іван Каманін, Володимир Антонович, Владимирський-Буданов. Проте, Довнар Запольський та Олена Компан писали, про те що воно сприяло тією чи іншою мірою розвитку міст. Так історик Д. Запольський, говорячи про магдебурзьке право, вважав, що з одного боку це сприяло утвердженню в українських містах іноземців магдебурзьке право, а з іншого

⁷⁹ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острого: Вид-во НаУОА, 2021. С. 505.

⁸⁰ Там само. С. 172

боку сприяло більш швидкому економічному росту міст. Також, польський історик Станіслав Пекарчик стверджував, що магдебурзьке право виступало в інтересах як самих міст, так і феодалів, адже воно нормувало певний прибуток для феодалів з однієї сторони, а завдяки магдебурзькому праву міста користувалися більшою свободою ніж інші.⁸¹ Магдебурзьке право надавалося містам королівськими привілеями, але не лише королі могли надавати це право. Владимирський-Буданов, характеризуючи магдебурзьке право, вказує на те, що в панських містах воно було цілковито залежне від волі дідича і незабезпечене урядом. Тому, часто було так, що міста з магдебурзьким правом мали запоруку на самостійність, але повністю це не звільняло їх від чужого впливу.⁸²

Завдяки вигідному географічному положенні та товарному виробництві Волинь посідала помітне місце в економічній історії України. Через Волинь проходили важливі міжнародні шляхи, які з'єднували правобережну Україну та лівобережну Гетьманщину з Річчю Посполитою і не лише. Зокрема торгові шляхи поєднували українські землі з Австрією, Німецькими землями та іншими країнами центральної та західної Європи. Зокрема саме Волинь мала найактивніші торгівельні зв'язки з Гданськом серед інших українських земель. Цікаво, що з Гданська, за посередництва українська продукція експортувалася до Англії, Нідерландів, Шотландії, що було важливим для економічного життя регіону.⁸³

В розвитку міст важливу роль відігравало проведення ярмарків, які були одним з основних чинників їх економічного розвитку. Завдяки ярмаркам відбувався обмін між представниками міського та сільського населення з різних регіонів. Товари, що були представлені там були різноманітними, зокрема можна було придбати сільськогосподарські продукти, худобу, ремісничі

⁸¹ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. С.116

⁸² Там само. С.115

⁸³ Соколюк Б. Торівля у волинських містах XVIII ст. Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. 2021. № 7. С.81.

вироби, промислові товари, на міських ярмарках поширеними були вироби з міді, заліза, предмети гончарного ремесла, ювелірні вироби, а також тканини.⁸⁴

Проведення ярмарків зазвичай приурочувалася до релігійних свят, православних чи католицьких, проте згідно з давніх звичаїв у самі свята торгівля була переважно заборонена. Найбільшими торгівельними містами Волині XVIII століття були такі міста як: Дубно, Луцьк, Володимир, Корець, Крем'янець, Острог, Полонне через всіх них проходили важливі торговельні шляхи.⁸⁵

Велика кількість ярмарків у містах свідчила про значні обсяги торгівлі, зокрема для окремих міст існувала спеціалізація в торгівлі певним товаром. Старокостянтинів був відомий, як склад товарів, які доставляли з Литви на Поділля, Румунію та Туреччину і навпаки. Місто Ковель було відомим своєю торгівлею переважно деревом та рибою, а Володимир торгівлею кіньми, Кременець, Луцьк та Славута мали склади солі. Сіль була важливим предметом торгівлі, адже була продуктом першої необхідності. На Волинь сіль могла потрапляти двома різними шляхами. Перший з них був водний та йшов від Чорного моря до Києва, а звідти різними торговими центрами в басейнах річок. Іншим варіантом був сухопутний шлях із Хаджибея, що пролягав через Брацлав, Вінницю, Острог та Дубно і закінчувався в основному пункті складу солі - в місті Луцьку.⁸⁶

Отож, у багатьох містах та містечках функціонували щонедільні торги, де місцеві могли купити продукти харчування, сировину для ремісничого виробництва та промислів, що доставлялися на міські ринки з інших сіл та міст. Про рівень розвитку торгівлі в містечках вказують відомості про кількість торговельних лавок і крамниць. Так, містечко Аннополь (Ганнопіль), що отримало таку назву 1761 з отриманням магдебурського привілею, в честь

⁸⁴ Сокоlecь Б. Торгівля у волинських містах XVIII ст. Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. 2021. № 7. С.81-83

⁸⁵ Там само. С. 84

⁸⁶ Там само. С. 79-87.

дружини Антонія Яблонського - Анни. Тут працювало 16 кам'яних та 28 дерев'яних торгових лавок (крамниць) в яких реалізували різноманітні товари, такі як: сіль, тканини, суху рибу, оселедці, горщики та тютюн. Річний прибуток містечка з торгівлі становив 2,5 тисяч карбованців. Поряд з цим у містечку діяли підприємства, зокрема цегельня, де виробляли 100 тис. цегли на рік, три винокурні з двома котлами в кожній, які належали різним власникам.⁸⁷

Містечко Киликиїв, що знаходилося на вигідному шляху з Острога до Новоград-Волинського мало шість дерев'яних лавок. Завдяки своєму розташуванню на річці Корчику містечко мало два борошномельні млини, а також у там функціонували три винокурні, що працювали для місцевих потреб. Проте в «Описі Острозького повіту Волинської губернії» 1798 року, що містить інформацію про основні риси функціонування поселень Острозького повіту, не згадується про щорічні ярмарки для Киликиєва, що свідчить про його низький економічний потенціал.⁸⁸

Проте велика кількість торгових лавок не означала обов'язково високого економічного розвитку. У містечку Ляхівці за даними 1798 року було 16 мурованих та 13 дерев'яних крамниць з яких 8 були порожніми (хоч і сплачували податок у сумі 210 злотих на рік), що все-таки свідчило про занепад торгівлі, що почався наприкінці 1780-х років. У відповідь, на такі тенденції власник міста князь Яблонський почав видавати спеціальні документи для нормування економіки містечка. Одним з таких засобів було встановлення у Ляхівцях міської ваги, що мала «відповідати королівському фунту», де купці мали зважувати свій товар при продажі.⁸⁹

У XVIII столітті серед торговельних центрів Волині особливо виділилося місто Дубно, що в цей час перейшло у власність від Сангушків до

⁸⁷ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. Наукові записки. Серія «Історичні науки». 2011. № 17. С. 85-87.

⁸⁸ Там само. С. 86.

⁸⁹ Близняк М. Містечко Ляхівці наприкінці XVIII ст. Студії і матеріали з історії Волині 2013 / Гол. ред. В. Собчук. Кременець, 2015. С. 79-80.

Любомирських. Саме у Дубні довгий час зберігався архів Любомирських, який містить не лише документи, що стосуються роду Любомирських, адже Станіслав Любомирський був воєводою київським, а й відомості щодо польських та російських військ та їх воєнних кампаній XVII - XVIII ст., гайдамацького руху та запорозьких козаків.⁹⁰

Через Дубно проходили важливі торгові сполучення, вели на Луцьк Крем'янець та Острог. Також у 1768 році Станіслав-Август Понятовський запровадив надзвичайний поштовий зв'язок, що пробігав шляхом: Варшава - Люблін - Володимир - Луцьк - Дубно - Заслав - Старокостянтинів - Вінниця - Тульчин - Умань - Богопіль - Херсон.⁹¹ За промислами Дубно виділялося як локальний центр торгівлі хмелем та було відоме як центр торгівля худобою та солоною рибою.

Особливого піднесення торгівля у місті досягла після перенесення туди контрактних ярмарків зі Львова, після першого поділу Речі Посполитої в 1772 році. Завдяки з'їздам шляхти та магнатерії та багатолюдного напливу під час контрактних ярмарків, де були присутні місцеві та іноземні купці (Польщі, Австрії, німецьких князівств, Росії та Туреччини) відбувалося піднесення міста. В порівнянні з 6-ти тисячами постійного населення контрактний ярмарок, що починався 7 січня і тривав чотири тижні зміг зібрати 30 тисяч осіб.⁹²

Товарами, що виробляли в той час на території Волині та були особливо прибутковими, були продукти лісових промислів, такі як попел, поташ, смальцюга, деревина тощо.

Зокрема, виробництво поташу користувалося популярністю, адже мало попит у західній Європі. Річне виробництво поташу могло сягати кількесот тон. Такі виробництва були різної потужності, деякі могли мати 100 чоловік і мати

⁹⁰ Черкаська Н. Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу російського військово-історичного товариства. *Український археографічний щорічник*. 2018. Т. 24/25, № 21/22. С. 57-65.

⁹¹ Сокоlecь Б. Торгівля у волинських містах XVIII ст. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*. 2021. № 7. С. 84.

⁹² Там само. С. 85.

риси мануфактур, але більшість були дрібними підприємствами, де було 20-30 працівників. Проте, такі підприємства не були довговічними, зокрема через те, що передбачалася систематичне вирубування лісу, призводило до закриття підприємств після вичерпання сировини. Так, на отримання 1 кг продукту поташу потрібно було більше двох кубометрів деревини.

Цікаво, що дуже часто різні громади займали окрему нішу в економічних відносинах, спеціалізуючись на певних конкретних товарах чи послугах. Так, громадою, яка була переважно задіяна у торговельній сфері були євреї.

Протягом століття єврейські торговці виступали як посередники між містом та селом. Більшість євреїв в XVIII столітті займалися різними видами торгівлі. За те, що вони домінували на місцевих ринках їх називали «першокласними агентами урбанізації», якими вони ставали за підтримки магнатів. Здебільшого, польські магнати не бажали займатися різним видом промислів, адже вважали їх «брудною справою», часто вони доручали це заняття саме для євреїв. Вони розглядали їх в першу чергу, як об'єкти в допомозі для збагачення через ярмарки, ренти та пропінанцію.

Право пропінанції - монополія на виробництво і продаж алкоголю, це привілей який отримували євреї з рук магнатів.⁹³ Тому, ця галузь розвивалася здебільшого завдяки євреям, а їхня активна участь в торговельному житті зумовлювала їх проживання саме у містах.

У той час українці хоч і становили більшість соціальної структури міста, проте і участь в економічному житті краї лишалася незначною, як вже згадувалось вони переважали в аграрному секторі.

Єврейська громада на українських землях в складі Речі Посполитої мала значний рівень автономії. Центральний орган єврейського самоврядування в Речі Посполитій мав назву - Рада чотирьох земель. Цей орган існував ще з XVI

⁹³ Магочій П., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. 2-ге вид. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2018. С. 95

ст. до 1764 р., поки його діяльність не була припинена Конвокаційним сеймом. До нього входили представники кагалів з чотирьох земель: Великої Польщі, Малої Польщі, Червоної Русі та Волині. Єврейські общини створювали кагали та прикагалки, які виступали, як посередниками в комунікації громади з владою і були відділені від адміністративної системи міст. Кагал виступав міським органом самоуправління і мав достатньо широкі рамки самостійності в своїй діяльності.⁹⁴

Організація виглядала так: окремі кагали об'єднувалися в окружні сеймики, а ті в свою чергу в Коронний сейм, рішення якого були обов'язковими для кожного члена громади. Право на скликання сеймиків мали Луцький, Володимирський, Кременецький, Острозький та Олицький кагали. Засідання проходили за чергою раз у три роки у кожному з цих міст. Кожна єврейська громада мала власний кагал, який виступав як громадська інституція. Під контролем кагалу знаходилися податкові навантаження, благодійні фонди, нагляд за дотриманням релігійних приписів, наймання та звільнення рабинів, підтримка освітніх братств.⁹⁵

Отож, євреї мешкали в магнатських торгових містечках, на їдиші їх називали «штетлех», в кожному з яких у них була своя єврейська громада, яка проживала окремими кварталами, життя там вирувало навколо синагоги, дому, ринку. Житло яке будували євреї слугувало не тільки за приватне помешкання а й за крамницю та заїзд.

Експортували євреї Правобержжя такі товари, як: хліб, смолу, дубові клепки, віск та хутро. Найпоширенішими імпортними товарами, які вони доставляли були: сіль, вино, сукно, парча, атлас та інші матеріали, різні коштовності, для прикладу, каблучки, намиста, перли, запонки та ін.. Характерною рисою єврейської торгівлі було те, що всі вони (як і більшість

⁹⁴ Магочій П., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. 2-ге вид. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2018. С. 28

⁹⁵ Близняк М. Волинь у другій половині XVII - XVIII ст. // Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Острог, 2021. С. 150-160

кредитних операцій) відбувалися за чужі гроші. На селі євреї займалися орендаторством, «нема майже села, де б не було єврея - орендатора». Те, що вони займалися оредаторством, до того поширене, що переписи змішують поняття орендар з поняття єврей, прирівнюючи професію з національністю і віросповідання.⁹⁶

Отож, в руках євреїв Речі Посполитої зосереджувалися такі заняття, як торгівля, зокрема зерном, худобою, лісом, місцевими промислами та виробництво алкоголю, вони домінували на місцевих ринках і ярмарках. Це зумовлювало постійне проживання євреїв в містах, а розвиток поселень навколо магнатських маєтків та важливі торгові міста Волині, такі як Бердичів, Дубно, Корець, Острог - залежало від економічної діяльності там євреїв, тому не дивно що вони переважали на ринках.

У міжнародній торгівлі євреї також зайняли панівні позиції, що стало можливо завдяки польським привілеям, знанням ринку і можливістю подорожувати за межі Польщі. Як зазначає Павло-Роберт Магочій, успіх євреїв у торгівлі залежав від поєднання невеличкого прибутку зі швидким товарообігом.⁹⁷ Для євреїв було характерним у торгівлі обирати одночасно кілька напрямків уникаючи вузької спеціалізації.⁹⁸

Шляхта отримувала значну користь за те, що давала у відкуп євреям право займатися тією діяльністю, яку магнати і шляхта вважали недостойними аби займатися самим. Магнати експлуатували євреїв через непомірну податкову систему, яка під кінець XVIII ст. ставала все більш обтяжливою. Вони брали плату з євреїв за все, за що можна було отримати гроші включно з митницями, вагами і мірами на ринках, певними ремеслами, а також посадами рабинів.

⁹⁶ Каманин И. Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765 - 1791гг. // Архив Юго-Западной России. Киев, 1890. Ч. 5. Т. 2. Вып. 1. С.20.

⁹⁷ Магочій П., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. 2-ге вид. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2018. С. 93-95

⁹⁸ Там само. С. 96

Такі економічні зв'язки пожвавлювали контакти між євреями і не євреями, що призводило до розмивання культурних кордонів між ними. XVIII століття було також часом поширення нових ідей та виникнення альтернативних течій, так зокрема рух який виник в 1760-1770-х на Поділлі - хасидизм, досить швидко поширювався й на Волині. Вони були послідовниками ідей Ізраеля бен Елієзера та називали себе «хасидами» - благочестивими. Вони почали використовувати елементи кабалістичного віросприйняття, аби пояснити юдейський ритуал і літургію, що серед широких кіл єврейського населення призвело до популяризації знання Кагали.⁹⁹

Наприкінці XVIII ст., у 1790х рр., польська влада намагалася реформувати єврейське суспільство в дусі європейського просвітництва, але оскільки через різні чинники Річ Посполита слабшала, аж до поки в 1795 р не зникла з політичної карти Європи, тому реформи не були реалізовані.

Також власники міст запрошували вірменів для того, аби стимулювати місцеву торгівлю і дрібне ремесло.¹⁰⁰ Привілеєм 1666 р. від мита в Луцьку були звільнені «як рабини, так і караїми».¹⁰¹ Зокрема Вірменські купці з Дубна, спеціалізувалися на транзитній торгівлі «східними товарами».¹⁰²

Для татарського населення в селах Острозької волості є усі підстави вважати, що певна кількість татар які перебували на службі в Конецпольських проживала в наданих їм селах.¹⁰³ В інвентарі міста Острога 1728 року можна знайти згадки про збільшення володінь татарської громади в місті. Так упорядники згадують, що пустий ґрунт єврея Косона «татари привласнили і підданих двох осадили: одного ковеля, а іншого - шевця, а ті в свою чергу привласнили собі за річкою Вілією сіножаті, на 10 ґрунтів». Також згадується

⁹⁹ Магочій П., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. 2-ге вид. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2018. С. 36

¹⁰⁰ Близняк М. Волинь у другій половині XVII - XVIII ст. // Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Острог, 2021. С. 160

¹⁰¹ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. С.102

¹⁰² Сокоlecь Б. Торгівля у волинських містах XVIII ст. // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. 2021. № 7. С.84.

¹⁰³ Бирук М. Села острозької волості в кінці XVII ст. // Наукові записки. Історичні науки. 2013. № 19. С. 60

про урочище Хизники, яке власник ординської частини Острожчини, Олександр Домінік Любомирський надав татарам.¹⁰⁴

Щодо характеристики їх діяльності, то окрім того, що татари могли перебувати на військовій службі, вони могли мати інші заняття. Відомо, що татари Острога мали в своєму розпорядженні пекарню, де мали змогу виготовляти їжу, яка була «придатна до вжитку татарами».¹⁰⁵

Інвентар міста Луцька 1789 року, містить також відомості про діяльність караїмів, вони проживали на окремій вулиці Караїмській. У свої господарській діяльності вони значною мірою поклалися на низьку привілеїв. Караїми знайшли успішно своє місце у розвитку міської економіки. Наприкінці XVIII століття вони були залучені до промислів, займалися вони «фурманкою» - перевізництвом, орендували коней і відбували далекі подорожі. У торговельних справах вони займалася реалізацією дрібного товару, при цьому ілюстратори відзначали їх як більш ретельних та стараних у своїй роботі ніж євреїв. Дослідниця Олена Компан зазначала, що з числа караїмів «були добрі виноградарі, ремісники і особливо купці».¹⁰⁶

Вже у 80-х роках XVIII століття мешканці міст і містечок Волині в переважній більшості займалися сільським господарством або поєднували його з ремеслом і торгівлею. Наприкінці XVIII століття сільськогосподарська діяльність поступово переміщується з міст у сільську місцевість. Це стало важливим критерієм розподілу праці серед мешканців Волині.

Важливим для розуміння економічного стану краю є питання повинностей його жителів. Так, мешканці приватних міст Правобережжя

¹⁰⁴ Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2017. Вип. 26. С. 9

¹⁰⁵ Близняк М. Волинь у другій половині XVII - XVIII ст. // Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Острог, 2021. С. 160

¹⁰⁶ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 62-63

впродовж XVIII століття відбували три види ренти: відробіткову, грошову (чинш), натуральну.¹⁰⁷

Деякі великі магнати, усвідомлюючи необхідність змін, розпочали переведення міщан на чинш (грошову ренту). Яскравим прикладом слугує рід Замоївських. У 1765 році Андрій та Ян Якуб Замоївські придбали Берестецький ключ, до складу якого входили міста Берестечко та Стремільче. Андрій Замоївський запровадив свої «чиншові реформи» спочатку у Стремільчому, а потім у Берестечку. Згідно з уставом від 20 березня 1779 року, мешканці Стремільчого були «на вічні часи» звільнені від панщини та відробіткової ренти у місцевому фільварку. Усі інші натуральні та відробіткові повинності (включно з дводенною панщиною, толоками, сезонними роботами, постачанням курей, яєць, каплунів, а також обробітком конопель і круп) були переведені у грошовий еквівалент (чинш). Зміни введені у Берестечку та Стремільчому сприяли піднесенню економічного життя у місті. Проте, варто відмітити, що не всі міщани мали можливість перейти на чинш і сплачувати грошову ренту.¹⁰⁸

Фігура Анджея Замоївського була достатньо відомою на політичній сцені Польщі в період з 1764 по 1780 роки, коли він перебував канцлером. Керуючись ідеями Просвітництва, його проєкти на реформування країни включали реформи державного устрою, поліпшення економіки, зміцнення оборони, врегулювання відносин з церквою та запровадження навчальної програми та громадянського виховання. Його погляди й новаторські ініціативи дещо випереджали дійсність. Так, він реалізував свої концепції також у

¹⁰⁷ Близняк М.Б. Повинності міщан Нового Острополя у середині XVIII ст. // Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання. Науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Старокостянтинів, 7-8 червня 2019 року) / Редкол.: Л.В. Баженов, О.М. Завальнюк, В.Г. Байдиш та ін. Старокостянтинів, 2019. С. 246-253.

¹⁰⁸ Близняк М. Рента міщан Волині у XVIII столітті. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2024. Вип. 35. С. 23-24.

мікромаштабі, запроваджуючи економічні та соціальні реформи у своїх маєтках.¹⁰⁹

Розмір міських повинностей визначався «звичаєм та необхідністю». В певних випадках їх обов'язкове коло окреслювалось магдебурзькими привілеями. Так само, більшість населення обкладалася і подимним податком, це були селяни - піддані місті містечок, євреї, православне духовенство, дрібна і служила шляхта. Також у містах мешкали князі, шляхта і духовенство, які не підлягали загальному оподаткуванню чи юрисдикції: власників міст та орендарів, проте вони становили незначний відсоток населення.¹¹⁰

Чинш - податок, який сплачували мешканці міст грошима за користування землями, угіддями, нерухомим майном тощо. Зазвичай їх розмір залежав від розміру земельних наділів, віровизнання, величини самого міста, професійної діяльності та низки інших чинників. Чинш необхідно було сплачувати у чітко визначений період року, що як правило мало прив'язку до християнських свят. Ступінь залежності міщан, які користувалися земельним наділом від власників міст був вищим. Для прикладу, у Старокостянтиніві в першій половині XVIII століття з боку власників суворо контролювалися випадки залишення міщанином своєї ділянки землі, а такий акт трактувався як «свавілля».¹¹¹

Жителі юридик дуже часто, користуючись усіма перевагами міського життя, не виконували міських повинностей і не сплачували відповідних плат. Шляхтичі, як власники юридик намагалися відмежувати тих міщан що проживали на їх території від загальноміських податків. На відміну, від приватновласницьких міст, де боротьба між мешканцями міст, передмість та

¹⁰⁹ Andrzej Pieczewski Rec. Janusz Skodlarski, Wybitni reformatorzy i kreatorzy polskiego pieniądza a ich oblicze moralne. Polska szlachecka. Od Kazimierza Wielkiego do Stanisława Poniatowskiego, t. I, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2009 s.349-350

¹¹⁰ Близняк М.Б. Повинності міщан Нового Острополя у середині XVIII ст. // Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання. Науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Старокостянтинів, 7-8 червня 2019 року) / Редкол.: Л.В. Баженов, О.М. Завальнюк, В.Г. Байдич та ін. Старокостянтинів, 2019. С. 246-253.

¹¹¹ Близняк М. Рента міщан Волині у XVIII столітті. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2024. Вип. 35. С. 22-23.

юридик за рівні права тривала десятиліттями, у королівських містах таке було менш ймовірно, через протегування старостинською адміністрацією мешканців юридик.¹¹²

Ще одним видом відробітку для міщан, які мали у господарстві робочу велику і малу рогату худобу було спасне. Потребуючи сінокосів, для випасу худоби та заготівлі сіна на зимовий період часу, містяни були зобов'язані сплачувати чинш або відбувати встановлені повинності. Існувала ще низка податків, які сплачувалися за різними потребами. Так, мешканці міста Дубно в середині XVIII століття сплачували податок під назвою симпля, який був спрямований на «провент міський» для різних потреб. Цей податок сплачувала, як християнська, так і юдейська громада, проте у місті Старокостянтиніві це робила лише єврейська громада. Податок за вироблення та продаж алкогольних напоїв (куди входило пиво, горілка, мед, та вино) мав назву «чопове», при цьому корчмарі сплачували окремий податок «шеляжне».¹¹³

Серед стану ремісників впродовж XVIII століття існували різні повинності, які могли залежати від роду їх зайнятості. Так, гончарі з міста Острога повинні були ремонтувати печі чи будувати нові у замку за власні кошти. Ткачі з міста Рівного мали щороку виробляти по півсотні мотків пряди. Відробіток різників - «лопаткове», передбачав сплату до замку, в кількості що була визначена паном. Представники єврейської громади сплачували окремий податок «поголовне», який не звільняв їх від усіх інших видів податків та повинностей. Відробіткова рента у містах була представлена низкою різнопланових робіт у місті або в найближчих до нього селах що входили до володінь одного й того ж власника. Це зокрема могли бути польові роботи пов'язані з сільським господарством. Для прикладу, толока - трудова

¹¹² Близняк М. Рента міщан Волині у XVIII столітті. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2024. Вип. 35. С. 23.

¹¹³ Там само. С. 24-26.

повинність, яка була передбачена на постійній основі у вигляді різноманітних сільськогосподарських робіт.¹¹⁴

Ще одним явищем, яке мало місце на Волині була лібертація містян, що передбачала звільнення від окремих видів ренти чи була політикою власника міста, що залежала від стихійних лих, пожеж, військових постоїв, тощо. В деяких випадках від панщини могли бути звільнені жителі під час будівництва нової оселі. Часто лібертацію від ренти отримували погорільці. Лібертація відрізнялася від звільнення мешканців міст на певний пільговий період від сплати ренти, яку отримували нові мешканці міст. Практика надання таких «слобід» стимулювала потік населення до міст, проте часто місцева шляхта виступала проти їх впровадження. Так у 1703 році депутати Волинського сеймику закликали шляхту Поділля, Київщини, Брацлавщини не впроваджувати такі слободи, адже цим вони перетягували робочу силу з їх маєтків.¹¹⁵

Так повинності містян можна розглянути на прикладі Нового Острополя, де його мешканці та мешканці його передмість відбували низку повинностей зокрема: зобов'язані були працювати на панщині по два дні в тиждень в першому півріччі і в другому по одному. Частина містян, що перебували на чиншу відповідно до квоти мала сплачувати його грошми. До повинностей жителів цього містечка входило й замочування коноплей, до того ж з кожного домогосподарства повинні були надаватися натуральні повинності, обробка лісу чи забезпечення правопорядку - відбувати сторожу по чергово.¹¹⁶

В «князівській інструкції від 29 березня 1727 року Дубенському магістрату» згадуються окремо повинності євреїв, що стосувалися протипожежної безпеки. Єврейський кагал повинен був слідкувати за тим, щоб щоночі перед ратушею виставлялося дві бочки води. Також там містяться певні

¹¹⁴ Близняк М. Рента міщан Волині у XVIII столітті // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2024. Вип. 35. С. 24-25.

¹¹⁵ Там само. С. 25-26.

¹¹⁶ Там само. С. 26

рекомендації як поводитися з «голою» свічкою, як тримати горище в чистоті. Особливу увагу приділялося коминам, і знаряддям, які мають бути в кожному господарстві обов'язково, а це : гак з дерев'яним держакон, шкіряне відро, сокира, наповнена водою кадка і драбина.

Також зазначені були правила, яких повинні були дотримуватись власники заїжджих будинків зокрема. Окрім того, що вони, як і всі інші мешканці мали тримати свої заклади та навколишні території в чистоті. Ця інструкція містила і перелік певних заборон для проїжджих: не можна було спати на сіні чи соломі та водночас курити люльку, тютюнопаління взагалі заборонялося на дахах стайнях коморах і т.д.¹¹⁷

У цій інструкції містилися права та обов'язки війта та бурмистра магістрату і самих міщан, у сфері питань пожеж у місті і ліквідації їх наслідків. У ній йдеться про те що всі мешканці повинні мати у своїх господарствах засоби для боротьби з вогнем, а також про окремі повинності такі, як нічна сторожа.

Хоч єврейські общини, і мали власну юрисдикцію, тобто кагали, проте дані, і про певні заборони які існували для них. Так для прикладу у 1726 році Луцький синод виніс низку таких постанов. В цьому статуті зазначалися християнсько-єврейські відносини і наведений був перелік обмежень, яких євреї мали дотримуватись. Згадувалось тут про, те що євреям дозволялося лише ремонтувати старі синагоги, а не будувати нові, особливо високі і пишні. У місті могла бути лише одна синагога. Будувати євреям будинки поряд з костелом заборонялося. Разом з цими заборонами існувала навіть заборона євреям у Страсний тиждень виходити на вулицю, а останній пункт навіть передбачав, що євреї повинні носити окремий одяг. Проте варто сказати, що

¹¹⁷ Близняк М. Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (на прикладі міста Дубна) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог: Вид-во НУОА, 2020. Вип. 30. С. 8-9

більшість таких приписів були типовими і виходили вони з релігійної сфери, а ефективність їх була досить обмежена.¹¹⁸

Важливою частиною розвитку економічного життя у містах були цехи. Цехи урядували на базі цехових статутів, які отримали ще від державного уряду за польських часів. Статути мали однакову структуру чи були близькі до класичного зразкового цехового устрою, а сприяло цьому те що їх часто списували з певних зразків статутів цехів, для прикладу з Луцька. В організації праці цехи керувалися вимогами напівнатуральної господарчої системи, через це вони яскравіше відображали форми цехової організації праці.

До складу цехової організації входили учні та майстри - ключові елементи цехового ладу, підмайстри були менш помітними. Статути встановлювали загальні принципові положення щодо підмайстрів та учнів, наказуючи їм слухатись майстрів, шанувати майстра та його родину. Щодо учнів, то статути встановлювали обов'язково їх запис у цех не пізніше, як два тижні після того, як майстер прийняв його на науку, тому він перестав бути підмайстром. Праця організовувалася на персонально - примусових основах і особистій регламентації кожного члена цеху. Цехи - як добровільне об'єднання майстрів ремісників були тією організацією, де розвивалося ремесло в містах.¹¹⁹

Для визначення професій, які були поширені на Волині в XVIII столітті важливим джерелом стануть інвентарні описи володінь. Інвентарні описи, окрім імені власника будинку часто містять також приставку, де вказана його спеціальність. Так, для прикладу з інвентарів Острога 1724 і 1728 років, окрім вже знайомих позначок про етнічне походження - євреїв, можна зустріти і додатки про професії жителів міста. В інвентарі 1728 року, зокрема містяться згадки про ремісників різних спеціальностей, таких як: кравці, цирульники,

¹¹⁸ Близняк М. Волинь у другій половині XVII - XVIII ст. // Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Острог, 2021. С. 159

¹¹⁹ Клименко П. Цехи на Україні. Київ, 1929. Т. 1 : Суспільно-правні елементи цехової організації. С.8-12.

шевці, кушніри, теслярі, ткачі та ін. Селяни здебільшого займалися сільським господарством.¹²⁰

Додаткову інформацію про професійний склад ми можемо знайти в цехових книгах. Так, зі збереженої цехової книги кінця 1770-х років містечка Мізоч, яка містить перш за все, відомості про учнів та керівництво цеху ми можемо дізнатися про їх спеціалізацію. Найбільше було представників таких ремесл: ковальського, лимарського, столярського, слюсарського, стельмаського, шевського, гончарського та рушникарського.¹²¹

У містах виділялася окремо група мешканців, що належали до привілейованих, тому не мали обов'язків та повинностей як у більшості мешканців. До цієї категорії належали переважно представники шляхти, духовенства та військовий а також представники міського патриціату.¹²²

Отже, економічний розвиток Волині у XVIII столітті був тісно пов'язаний зі складними внутрішніми та зовнішніми умовами, що панували у Речі Посполитій. Початок століття був позначений низкою стримувальних факторів. Відновлення економіки та пожвавлення міського життя розпочалося лише в 30-х роках і набуло активності у другій половині XVIII століття. Цьому сприяли такі позитивні чинники, як вигідне географічне положення Волині, проходження численних торговельних шляхів та інтенсифікація товарно-грошових відносин.

Сільське господарство відігравало вирішальну роль у відновленні аграрного сектора. На Волині спостерігалось найбільше збільшення повинностей селян, де панщина була переважною формою експлуатації, сягаючи до 234 днів на рік, і часто замінюючи чинш. Збільшення повинностей

¹²⁰ Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2017. Вип. 26. С. 12-19.

¹²¹ Фелонюк А. Ремісничє середовище Мізоча останньої чверті XVIII - першої половини XIX ст. у світлі цехових документів // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині / Редкол.: А. Жив'юк, А. Фелонюк, В. Александрович та ін. Рівне, 2019. С. 117

¹²² Близняк М. Рента міщан волині у XVIII столітті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія», серія «Історичні науки»*. 2024. № 35. С. 22

призводило до незадоволення та втеч селян з панських маєтків, що було найпоширенішою формою соціального протесту. Особливістю господарських відносин була посесія, яку часто здійснювали представники єврейського населення, розраховуючись із кредиторами прибутками з маєтків.

Власники приватновласницьких міст були зацікавлені в їхньому розвитку, часто виступали ініціаторами надання магдебурзького права. Воно надавало містам самоврядування, систему управління та привілеї на проведення ярмарків, що було ключовим для економічного зростання. Волинь займала помітне місце у міжнародній торгівлі, тут проходили важливі міжнародні та внутрішні торговельні шляхи.

Розмір повинностей залежав від різних чинників і часто регламентувався магдебурзькими привілеями. Окремі прогресивні магнати, як-от Анджей Замойський у своїх маєтках (Берестечко, Стремільче), намагалися впроваджувати «чиншові реформи», замінюючи обтяжливу панщину та натуральні повинності фіксованою грошовою рентою. Ці реформи, керувалися ідеями Просвітництва та мали сприяти економічному піднесенню краю.

РОЗДІЛ III. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ТА ОСВІТИ НА ВОЛИНІ У XVIII СТ.

XVIII ст., було часом поширення ідей Просвітництва в Європі та у Речі Посполитій. Це впливало й на певні зміни що відбувалися на Волині у різних сферах життя, що відобразилося на нових моделях світосприйняття, політичної культури та соціально-економічних відносинах.

З культурою Просвітництва в Польщі була пов'язана низка реформ, головним чином, вони стосувалися розвитку освіти, підвищення політичної культури та рівня свідомості населення. В цей період на Волині, яка охоплювала чималу територію, теж відбувалося поширення поглядів, які впливали на духовно-культурний простір регіону.

Події, які вплинув на зміни світогляду людей та суспільно-політичну ситуацію у краї, відбувалися ще раніше. Зокрема, Національно-Визвольна війна та її вплив на формування суспільної свідомості. Завдяки цьому у середині XVII ст. у свідомості українців вибудовуються такі цінності, як самоідентифікація, національна та державницька ідеї, демократизм чи монархізм влади, поняття соборності, консерватизм і революційність, справедливість національно-визвольних рухів тощо.¹²³

Важливо розуміти, що означали ідеї Просвітництва і який вплив вони мали, на суспільство. Поширення ренесансно-гуманістичних та реформаційних ідей почало набувати національного забарвлення. Зокрема, звернення політичної еліти в роки Національно-Визвольної війни та у пізніші періоди існування Козацької держави, до історичного минулого для обґрунтування територіальних претензій на етнічні землі та самостійність у їх межах. Такі патріотичні настрої помітні в козацьких літописах кінця XVII-XVIII століття. Для прикладу, літопис Самійла Величка, канцеляриста війська Запорозького є одним з таких творів. Його ідеологію і погляди можна побачити крізь текст, з

¹²³ Матях В. Тенденції розвитку суспільної свідомості // Том 3: Українська культура другої половини XVII - XVIII століть. Історія української культури у 5 томах / ред. В. Смолій. Київ, 2003. С. 28-30.

якого можна зрозуміти, що автор палкий прихильник козацтва.¹²⁴ Частина літопису сконцентрована на подіях Національно-Визвольної війни, а також інших ключових проблем історії козацтва. Зокрема, обґрунтування ідей його історичної, соціальної та політичної винятковості, а також ідеї політичного автономізму.

Як вказував італійський дослідник С. Грачоті, події цього періоду дали змогу для України продемонструвати приєднане до "універсального фонду Європи через утворений тут "культ свободи". Це проявлялося через встановлення нових моделей світосприйняття, політичної культури та соціально-економічних відносин.¹²⁵ В цей час активізувалася просвітницька діяльність українських православних братств, зросла кількість друкованої літератури, існувала широка мережа початкових та середніх навчальних закладів які за своєю структурою та програмою наближалися до західноєвропейських. Громадянська функція літератури полягала у відображенні та оспівуванні реальних історичних подій з урахуванням традицій давньоруської художньої спадщини.¹²⁶

Важливу віху в культурному житті краю відігравала релігія, що супроводжувала людей на різних етапах їх життя. Про тодішню освіту, то її мали можливість отримати здебільшого представники шляхетського стану та духовенство. Тому, парафіяльні школи, які діяли при церквах і утримувалися на кошти громади чи братств слугували нижчою ланкою в системі освіти. Таким чином, церква, як інституція, окрім релігійної функції виконувала ще й освітню. Рівень освіти в таких школах відрізнявся, адже міські школи могли мати значно вищий рівень, ніж сільські.¹²⁷

¹²⁴ Матях В. Тенденції розвитку суспільної свідомості // Том 3: Українська культура другої половини XVII - XVIII століть. Історія української культури у 5 томах / ред. В. Смолій. Київ, 2003. С. 30

¹²⁵ Там само. С. 28.

¹²⁶ Там само. С. 36.

¹²⁷ Тимошенко Ю. Організація навчально-виховного процесу. Педагогічна думка // Том 3: Українська культура другої половини XVII - XVIII століть. Історія української культури у 5 томах / ред. В. Смолій. Київ, 2003. С.432-443.

Про важливість релігійного чинника у житті українців може свідчити факт того, що під час перебування українських земель у складі іноземних сусідніх держав, де вони постійно перерозподілялися, суспільні інституції що мали б виражати волю народу були непостійними. Це своєю чергою призводило до того що роль національної інституційності перебирала на себе церква. Як стверджує дослідник Іван Огієнко аж до кінця XVIII століття вона виступала як творець української культури поза конкуренцією.¹²⁸

Церква як соціальний інститут відігравала важливу роль в національному самовиявленні українства. Часто це проявлялося через церкву, як її світський елемент - братства віруючих. Уніатська церква як прояв епохи Відродження та Реформації відображала такий культурно-історичний аспект як формування національних церков.

Прикладом діяльності греко-католицької церкви є діяльність церковного братства Воскресіння Хрестового в Острозі. З 1702 року, з переходом Луцько-Острозької єпархії під унію у діяльності Свято Воскресенського храму сали помітними реформаційні тенденції, що зокрема стосувалося й діяльності унійних братств. Саме статuti унійних церковних братств XVIII століття, (зокрема статут 1760 року братства Воскресіння Хрестового в Острозі), забезпечували необхідні умови для збереження східного обряду, та виступали проти повної латинізації з боку католицької церкви.¹²⁹

Релігійність українців відтворювалась у його традиційних уявленнях в яких поєднувались язичництво та християнство. Християнство поєднувалося з повір'ями, які сягали своїми коренями язичницьких уявлень, що спричиняло їх високу забобонність. Міфологічний підтекст, був сформований на природному рівні як основа обрядової практики українців.

¹²⁸ Колодний А. Християнські засади національної культури // Том 3: Українська культура другої половини XVII - XVIII століть. Історія української культури у 5 томах / ред. В. Смолій. Київ, 2003.

¹²⁹ Лазорак Б. «Оуставы братскія съ послушаніємъ должнымъ хранити имамъ»: друкований статут Братства Воскресіння Хрестового в Острозі (1760). *Острозька давнина*. 2013. № 2. С. 190-193

Життя українців здавна було поєднане з землеробством. На Волині як в інших воєводствах Правобережжя у XVIII столітті селяни землероби становили до 80% від усього населення. Це своєю чергою впливало на світобачення людей. Міста України другої половини XVII XVIII століття були не лише політичними адміністративними та економічними осередками, а й важливими центрами культури.

Зважаючи на особливості історичного розвитку українських земель, католицька церква мала значний вплив на сферу освіти в регіоні. Основою католицької освіти були єзуїтські колегіуми. Зокрема, один з таких колегіумів діяв і в Острозі, це була Острозька школа Товариства Ісуса (Острозька єзуїтська школа). Загалом їх осередки були й в інших містах, у Луцьку, Кременці, вони також відрізнялися за рівнями освіти (повні та неповні). Починаючи з другої половини XVII ст. і аж до 1773 року, тобто до ліквідації ордену єзуїтів у Речі Посполитій, широка мережа освітніх закладів на Волині утримувалася саме єзуїтським орденом. Зокрема, попередньо згаданий Острозький колегіум мав при собі ще й багату бібліотеку.¹³⁰ Окрім, навчальних закладів які належали єзуїтам в Україні діяли також школи василіан (базиліан) та піарів.

Зокрема, що стосується освітніх закладів, якими опікувався місцевий осередок ордену піарів, то вони відрізнялися у своєму підході до освітнього процесу. Так, засновник ордену Йосиф де Каласанса і його бачення освітнього процесу було відмінним від звичних тоді шкіл. Окрім того, що в програму навчання були введені нові предмети, такі як правопис з рідної мови чи механіка, також передбачалося що фізичні покарання мають бути відсутніми. Це було значною рисою для навчально-виховної системи, якою керувався орден піарів.¹³¹

¹³⁰ Кіку В. Єзуїтські навчальні заклади // Том 3: Українська культура другої половини XVII - XVIII століть. Історія української культури у 5 томах / ред. В. Смолій. Київ, 2003. С. 473-475.

¹³¹ Шеретюк Р., Стоколос Н. «Благочестя і освіта»: Просвітницькі ідеї Йосифа де Каласанса та їхній вплив на духовно-культурне життя волині (XVII - перша половина XIXст.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. РДГУ. 2016. № 27. С. 208-214.

Освітні осередки ордену піарів на Волині у XVIII столітті мали важливе значення та вплив на розвиток духовно-культурного життя населення регіону. Це було своєю чергою пов'язано із ще однією обов'язковою рисою, якої вони дотримувалися. А саме: суворим контролем за професійним рівнем учителів, викладачі, орієнтацією на досягнення європейської освіти. Також, вони долучилися до розвитку бібліотечної справи на Волині. У колегії піарів міста Любеша діяла бібліотека, початки якої, були закладені, з особистих книжкових зібрань ректорів та викладачів (так само, бібліотека діяла у Дубровицькій школі піарів). Ще один момент, який вартий уваги - це те, що школи піарів були доступними для представників різних верств населення, незалежно від їхньої конфесійної чи етнічної приналежності.¹³²

У 1773 році була створена Едукаційна комісія, яка перебрала у своє розпорядження єзуїтські маєтності, аби використовувати їх у своїх освітніх цілях. Едукаційна комісія була створена за ініціативи короля Станіслава Августа Понятовського в Речі Посполитій і була, по суті першим міністерством освіти в Європі. Як вже згадувалося, після ліквідації Єзуїтського ордену у 1773 році, саме в руках цієї комісії зосередилося управління шкільною освітою в Речі Посполитій та на землях які тоді входили до її складу.

Під впливом ідей Просвітництва Річ Посполита однією з перших розпочала реформу освіти. Проти цього виступили консервативно налаштовані прошарки суспільства: магнати, шляхта та духовенство. Проте через політичну ситуацію в країні, пов'язану з втратою державності, внаслідок поділів Польщі, реформу так і не змогли довести до кінця.¹³³

Поряд з освітою співіснувало і мистецтво. Так, зокрема, перші шкільні театри на теренах Речі Посполитої почали організовуватися орденем єзуїтів.

¹³² Шеретюк Р., Стоколос Н. «Благочестя і освіта»: Просвітницькі ідеї Йосифа де Каласанса та їхній вплив на духовно-культурне життя волині (XVII - перша половина XIXст.). Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. РДГУ. 2016. № 27. С. 211.

¹³³ Oświecenie - kultura oświecenia w polsce. // Historia.azv.pl - Historia Polski i świata. URL: <https://www.historia.azv.pl/kultura-oswiecenia-w-polsce.html> (дата звернення: 04.11.2025).

Згодом, це підхопив і орден піарів і вже з другої половини XVII століття вони почали активно використовувати театральне мистецтво у своїй навчально-виховній роботі. Зокрема в середини XVIII століття в навчальних закладах піарів на театральній сцені почали ставити п'єси Мольєра, Корнеля та Вольтера. Масштаб шкільної дидактики та театру можна побачити на прикладі шкільного театру при місцевому піарському колегіумі у Межирічі Корецькому. Тут була споруджена спеціальна театральна будівля що вміщала кількасот осіб, за сприянням власника містечка.¹³⁴

Існував бароковий театр і у місті Заславі, цей осередок отримував підтримку Барбари Сангушко, яка захоплювалася також і музикою. Про це свідчить те, що при дворі у Заславі утримувалися різні музиканти. Поряд з цим варто згадати про розвиток музичного мистецтва, який часто поєднувався з театральними виставами.

Так, у згаданому, Межирічі Корецькому музичний супровід для театральних вистав забезпечувався оркестром, який утримувався на кошти власника містечка Стецького. До участі залучалися зокрема й іноземні музиканти, які ймовірно були причетні до навчання музики вихованців Межиріцького колегіуму піарів.¹³⁵

У цей період при дворі Павла Кароля Сангушка (Pawła Karola Sanguszki) діяв музичний ансамбль, який на початках мав барокові особливості. В перший час свого існування у 1711–1715 він мав усього п'ять музикантів. З часом, з задокументованої діяльності музичного ансамблю князя (охоплює 1711-1733 роки) можна помітити тенденцію до його зростання. Згідно з архівними даними, у 1721 році оркестр налічував 11 музикантів, і протягом наступних семи років (до 1728 року) його чисельність трималася в межах десяти-

¹³⁴ Шеретюк Р. Шкільний театр у контексті культурно-освітньої діяльності ордену піарів на Волині (XVIII - перша половина XIX ст.) // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. культурологія. 2016. № 23. С. 9-10

¹³⁵ Годек А., Кузьмінський І. Музична спадщина міста Заслава (XVII-XVIII століття). *Студії мистецтвознавчі*. 2018. № 3. С. 42-51.

дванадцяти артистів. За словами дослідниці Ірени Беньковської це розширення було швидше за все викликане зростанням соціально-політичних амбіцій князя, який успадкував Острозький маєток після смерті Александра Домініка Любомирського, і таким чином став одним із найзаможніших магнатів Речі Посполитої.¹³⁶

Серед одинадцяти артистів, зареєстрованих при дворі Сангушка в 1721 році, виділялися троє «старших» та вісім «молодших» музикантів. До перших належав Шульц (працював при дворі в 1721-1733 роках), який грав на духовому інструменті та був скрипалем, Наллес (помер у 1721-1725 роках) грав на духових та Генрик (помер у 1721-1722 роках), спеціалізація якого невідома. Ці дані вказують на походження його учасників та те, що з самого початку існування ансамблю князь покладався не лише на місцевих музикантів, яких утримувати було найдешевше, а й на артистів іноземного походження. У ті роки в княжому ансамблі не було професійних співаків, лише у 1729 році до інструментального ансамблю приєдналися четверо співаків та співачок. При дворі також працював флейтист, хоча часто на початку XVIII століття у барокових оркестрах партії флейти зазвичай виконував гобоїст. Найм окремого музиканта, який грав би виключно на флейті, вказував на бажання княжого двору, що було ще відносно новим у Європі, але швидко набував популярності. При дворі також працював флейтист, хоча часто на початку XVIII століття у барокових оркестрах партії флейти зазвичай виконував гобоїст. Явище найму окремого музиканта, який грав би виключно на флейті, було ще відносно новим у Європі, але швидко набувало популярності. Після 1733 року збережені архіви згадують музикантів, які працювали при княжому дворі, лише епізодично та стосуються окремих митців, а не ансамблю.¹³⁷

Поряд з цим існували й музичні цехи, їх осередки на Волині були в Острозі, Дубні, Степані. Так, на прикладі музичного цеху містечка Степань, за

¹³⁶ Bienkowska I. Kapela nadworna Pawła Karola Sanguszki. *Острозька давнина*. 2020. Vol. 1, no. 7. P.40

¹³⁷ Ibidem. S. 43-49

збереженим документом, який стосується окрім музичного ще й ткацького цеху, йдеться про основні правила, за яким регулювалася їх діяльність. Згадуються їхні професійні обов'язки, зокрема щодо необхідності гри на потребу костелу під час релігійних служб чи зібрання спільних коштів та речей на потреби церкви. Також наведені приклади інших можливостей для заробітку музикантів, зокрема під час ярмарків та торгів у містечку.¹³⁸

Продовжуючи тему музики, ще однією важливою гілкою була релігійна музика, яка виконувала зазвичай не лише духовну функцію. Як пише історик І. Кузьмінський, вона була ефективним інструментом пропаганди. Першими використовувати музику, як елемент впливу на людей почали протестанти на чолі з Мартіном Лютером, які мали на меті зробити її доступною та зрозумілою кожному прихожанину. Такі тенденції не оминули Річ Посполиту, зокрема і Волинь. Музична практика у релігійних та освітніх центрах Острога на початку ранньомодерного часу може слугувати прикладом, коли йдеться про існування острозького розспіву. Найвідомішими творами, де трапляється острозький розспів є псалом «Блажен муж» (72 списки, з яких 35 походять з XVIII ст.), а також кондак Богородиці «Возбранной воєводі».¹³⁹

Друковані книги виступала істотним чинником розвитку української культури. Їх тематика поширювалася на такі теми: церковне життя, освіта, наука, мистецтво та суспільно-політична думка.¹⁴⁰ Саме в колі серед освічених монахів наприкінці 20-х років XVIII століття постала ідея про заснування друкарні. У 1730 році розпочалося становлення Почаївської друкарні. Для неї було замовлено та виготовлено шрифт: над цим працювали двоє ремісників із Сокаля та майстер Іван Доликевич із Заслава, який мав досвід роботи в Києві. Для друкарських робіт запросили також здібного гравера Андрія Голоту. До

¹³⁸ Безпалько В., Кузьмінський І. Витоки та функціонування музичного цеху міста Степань у світлі нових джерел // Острозький краєзнавчий збірник. 2019. № 11. С. 112-121.

¹³⁹ Кузьмінський І. Музична практика в релігійних і освітніх центрах Острога в ранньомодерний час // Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. 2017. № 3. С. 64-71.

¹⁴⁰ Ісаєвич Я. Видавничі осередки і друкарні // Том 3: Українська культура другої половини XVII - XVIII століть. Історія української культури у 5 томах / ред. В. Смолій. Київ, 2003. С. 743

цього, він мав можливість практикуватися та працювати у Києві, Вільно та Львові. Згодом до команди приєдналися інші обдаровані гравери: Йосиф, Йосиф Адам Гочемські та Федір Стрільбицький. Протягом 1730-1731 років друкарня видала низку невеликих текстів, серед яких були єпископські листи, проскомидія, а також пісня, присвячена для колишнього ігумена Іова Заліза - відомого письменника та церковного діяча.¹⁴¹

Фундатором друкарні був колишній ігумен монастиря, луцький єпископ - коад'ютор (а, від 1751 р. єпископ) Феодосій Любенецький - Рудницький, також до організації був залучений ігумен Гедеон Козубський. Як пояснює це Я. Іссаєвич, Почаїв мав більші можливості порівняно з іншими друкарнями, бо тут знаходилася Чудотворна ікона Богородиці. Вона безсумнівно приваблювала до Почаєва паломників, а їх пожертви змогли забезпечити матеріальну незалежність монастиреві, поки в 1743 р. Почаїв не став однією з двох резиденцій протоігумена василіян. Подальша їх активність була тісно пов'язана орденем василіян, що допомогло урізноманітнити їх діяльність. Це стало можливим завдяки співпраці почаївських видавців з монахами інших василіянських монастирів (при деяких з них у XVIII ст. діяли колегіуми, які були відкриті й для світської молоді, тому тематика публікацій могла розширюватися за необхідності).¹⁴²

Згідно з інвентарним описом, Почаївська друкарня вже на початковому етапі своєї роботи була чудово оснащена. Вона мала три друкарські верстати (зокрема два нові) з усім необхідним інструментарієм. Крім того, друкарня володіла численними шрифтами, матрицями та повним обладнанням для їхнього виготовлення. Інвентар також фіксує «повну скриньку» дереворитних дощок і наявність власної палітурної майстерні. (Там само.) Найбільш масовим виданням, націленим на паломників, був збірник «Гора Почаєвська»

¹⁴¹ Ісаєвич Я. Видавничі осередки і друкарні // Том 3: Українська культура другої половини XVII - XVIII століть. Історія української культури у 5 томах / ред. В. Смолій. Київ, 2003. С.780.

¹⁴² Бочковська В. Історія Почаївського монастиря у візитаціях XVIII - першої чверті XIX ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. 2009. № 13. С. 24-25.

(перевідавався у 1742, 1751, 1793 pp.). У бібліотеках збереглися його видання 1742, 1751 та 1793 років. Перше з них (1742 року) було багато прикрашене гравюрами: воно містило форта (фронтиспис), зображення Почаївської Богородиці (на звороті титульного аркуша), сцену Чуда на горі Почаївській, а також різностильові заставки, кінцівки та ініціали. Видавалося також житіє Іова Заліза. Серед паломників активно поширювалися й аркушеві гравюри. Ці гравюри зображували ікону та пов'язані з нею чудеса, зокрема, сцену облоги монастиря турками та його чудесного порятунку Богородицею.¹⁴³

Першим великим і відомим виданням Почаївського монастиря став Службеник, виданий у 1735 році (він був виданий у двох варіантах і відрізнявся датою на титульних аркушах, один варіант був датований 1734, а інший 1735 роками).

Що робило Почаївську друкарню привабливою, так це те, що хоч вона була унійною, але нерідко тут передруковували релігійні тексти з православних видань. Це давало змогу продавати їх книги православним, а також це було пов'язано з переконанням, про канонічність текстів православних друкарень. Оскільки, діяльність монастиря була пов'язана з василіанами, то друкарня ю обслуговувала внутрішні потреби Василіанського Чину. Вони також задовольняли потреби Луцької єпархії, видаючи єпископські листи і статuti церковних братств. Тому серед переліку видань Почаївської друкарні можна зустріти ті, в яких йшлося про життя василіанського чину, чи про колегіуми, зокрема тези диспутів, посібники, постанови конгрегації і тд.¹⁴⁴

Ще однією важливою характеристикою, особливо з другої половини XVIII століття було впровадження в ряді почаївських видань мови, яка була близькою до народнорозмовної. До таких видань можна віднести «Політику свіцьку» 1770 року та «Книжицю для господарства» 1788 року. Такою мовою

¹⁴³ Ісаєвич Я. Видавничі осередки і друкарні // Том 3: Українська культура другої половини XVII - XVIII століть. Історія української культури у 5 томах / ред. В. Смолій. Київ, 2003. С. 780.

¹⁴⁴ Там само. С. 777-780.

були видані, зокрема, два твори, які високо оцінив І. Франко: «Політика свіцькая» (1770), посібник етикету для молоді, та «Книжиця для господарства» Денкевича (1788). Почаївська друкарня зробила значний внесок у розвиток українського друкарства, впровадивши у використання специфічний, надзвичайно елегантний український курсив (шрифт). Тісна творча співпраця між почаївськими та київськими граверами сприяла підвищенню художнього та мистецького рівня видань в обох друкарнях.¹⁴⁵

Зокрема, цікавий випадок стався після подій «Волинської тривоги» 1789 року, коли почали згадувати україномовну «Книжицю для господарства» Ленкевича дедалі частіше. Інгредієнти для консервації за змістом отримали алегоричне значення через нову інтерпретацію влади: «Ми добре розуміємо, що горіхи - це кулі, пісок - порох, а горщики - гармати», тому, за володіння цією книжкою стали карати.¹⁴⁶ (Додаток 4)

Репертуар друкарні зазнавав певного впливу через полонізацію частини василіанського чернецтва і вищого уніатського духовенства, але цей процес був лише на початковій стадії. Головне ж полягало в тому, що серед членів Василіанського Чину, включаючи керівництво Почаївської друкарні, було багато діячів, які свідомо протистояли латинізації обряду та полонізації мови. Саме завдяки цій позиції їхня діяльність стала важливим внеском у збереження національної культурної спадщини.¹⁴⁷

Також, видання духовних пісень та віршів кирилицею та латиницею були надруковані в Почаївській друкарні. Цікаво, що збірка духовних пісень «Богогласник», видана в 1791 році, складалася з творів православних авторів, хоч при цьому була упорядкована монахами василіанами. Також, крім українських кириличних друків Почаївська друкарня приймала замовлення і від

¹⁴⁵ Ісаєвич Я. Видавничі осередки і друкарні // Том 3: Українська культура другої половини XVII - XVIII століть. Історія української культури у 5 томах / ред. В. Смолій. Київ, 2003. С. 781-782.

¹⁴⁶ Там само. С. 781-782.

¹⁴⁷ Там само. С. 782.

окремих польських письменників. Видавали окрім згаданого, також польською та латинською мовами, зокрема і переклади класичних творів.

Поряд з книговидавництвом розвивалася і бібліотечна справа. У регіонах, які входили до складу Речі Посполитої (Правобережжя та Східна Галичина), бібліотечні фонди, особливо монастирські та громадські, поступово занепадали. Поповнення відбувалося переважно шляхом пожертвувань, оскільки ані влада, ані багаті меценати не були зацікавлені в їхньому систематичному збільшенні. Політична боротьба та війни, які охопили країну, посилили цей руйнівний процес, що зрештою призвів до поділів Польщі. Під впливом ідей Просвітництва з останньої чверті XVIII століття ситуація почала змінюватися. Ставлення до бібліотек змінилося: з'явилися колекціонери, які почали створювати нові значні зібрання на основі старих занедбаних фондів. Зріс інтерес до раритетних видань.

Зібрання волинських шляхтичів Мікошевських було багатoproфільним та містило книги з теології, юриспруденції, природничих і філологічних наук, а також художню літературу. Ця колекція пізніше поповнила бібліотеку Кременецького ліцею. Бібліотеки польських магнатів та шляхти загалом вирізнялися своєю енциклопедичністю. Особливу цінність їм надавала велика кількість французької літератури епохи Просвітництва, а також європейських раритетних видань XVI-XVII століть. Наявність таких унікальних зразків свідчить про глибокий інтерес до бібліофільства (колекціонування книг).¹⁴⁸

Архітектурна думка на Правобережжі в мистецькому процесі кінця XVII-XVIII століть поєднувала європейський досвід та українську традицію. Від початку XVIII століття елемент оборонної архітектури повністю перестав використовуватись й утвердився остаточно європейський тип парадної

¹⁴⁸ Дзюба О., Фрис В. Бібліотеки України // Том 3: Українська культура другої половини XVII - XVIII століть. Історія української культури у 5 томах / ред. В. Смолій. Київ, 2003. С. 743 С. 832-832.

резиденції. Прикладом такого жанру є палац Любомирських у місті Рівному (нині утрачений) та палац Чорторийських у Корці.

В останніх десятиліттях XVIII століття став поширюватися ранній класицизм, а особливістю резиденцій цього періоду стало поєднання із парковими ансамблями. Порівняно з Лівобережжям, інтенсивність мурованого церковного будівництва тут була набагато меншою. Раннім прикладом може слугувати Миколаївська церква у Городку на Рівненщині 1740 року та Покровська церква в Піддубцях, поблизу Луцька 1743 року, облаштована на західноєвропейський взірць зі спареними вежами та ротондою. Одночасно, на Волині відомо чимало тридільних одноверхих храмів з характерною приплюснутою банею на низькому барабані: Юріївська церква в місті Дубно 1703 рік, Успенська у Рівному 1753 рік, як приклад.¹⁴⁹

На Правобережній Україні дерев'яне церковне будівництво мало давню традицію. Цей напрям розвивався як безпосереднє продовження традицій у руслі потреб сільських та міських громад. В цілому, для Правобережжя було характерним будівництво у двох різних напрямках: зорієнтоване на західноєвропейську архітектурну традицію спорудження дерев'яних та мурованих костьолів та окремо дерев'яні та муровані синагоги. На Волині не сформувався власний потужний осередок кадрів будівничих, фахівці рідко осідали тут на постійній основі. Будівельні роботи здебільшого виконували майстри, які прибували з-поза меж регіону. Це були, зокрема, спеціалісти, зайняті на службі у місцевої магнатерії, а також деякі ченці. На Волині збереглися лише поодинокі пам'ятки, які представляють різні архітектурні напрями. Зразки початку XVIII століття представлені Костьолом Іоанна Хрестителя у Дубровиці (1695-1702) та костьолом святого Антонія у Великих Межирічах (1702-1725), спроектований архітектором Войцехом Ленартовичем.

¹⁴⁹ Александрович В. Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // Том 3: Українська культура другої половини XVII - XVIII століть. Історія української культури у 5 томах / ред. В. Смолій. Київ, 2003. С. 743 С. 835-847.

Також, Ян де Віте спроектував костюл монастиря кармелітів босих у Бердичеві, що приніс йому широке визнання.

Серед зразків на Волині були ті, що виділялися своєю оригінальністю, наприклад як костюл бернардинів у Збаражі відзначався оригінальністю не лише на Волині, а й на загальноукраїнському рівні. Він має масивні, монументальні форми з увігнутим фасадом, фланкованим симетричними вежами, та позбавлений декорацій. Як приклад храму з двома вежами є лицейський костюл у Кременці (1731-1741), спроектований архітектором Павлом Гіжицьким (також йому належала ідея проєкт костюлу бернардинів у Луцьку).¹⁵⁰

Період другої половини XVII та усього XVIII століття характеризувався активним розвитком скульптури. У релігійному мистецтві Правобережжя в середині - другій половині XVIII ст. скульптура відігравала першочергову роль. Скульптура продовжувала розвиватися у двох взаємопов'язаних, але різних духовних та мистецьких напрямках: української та латинської традиції. Українська традиція характеризувалася використанням орнаментального різьблення. Отож, скульптура поширювалася переважно у вигляді декоративно-орнаментального різьблення, фігурна скульптура використовувалася спорадично, а спроби запровадити фігурну скульптуру в церковні інтер'єри залишалися поодинокими випадками. У латинській традиції однозначно домінувала кругла скульптура. У середині XVIII ст. вона навіть на короткий час вийшла на чільне місце у мистецькому житті.¹⁵¹

Про центри розвитку скульптури у XVIII столітті на Волині ми можемо дізнатися через відомості про окремих майстрів. В Аннополі на службі в Антонія Яблонського - познанського воєводи працював скульптор Ян Пуш. Він

¹⁵⁰ Александрович В. Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // Том 3: Українська культура другої половини XVII - XVIII століть. Історія української культури у 5 томах / ред. В. Смолій. Київ, 2003. С. 871.

¹⁵¹ Там само. С. 872-873.

брав участь в оздобленні костьолю місіонерів у Заславі. Також над головним вівтарем у цьому костьолі працював Ян Пашковський. Острозький скульптор Григорій Ждановський виготовляв вівтарі для бернардинів та місіонерів у Заславі. На роль осередків сницарства та скульптури, можуть претендувати такі міста, як Крем'янець та Острог.¹⁵²

Малярство у другій половині XVII - XVIII століття продовжувало ключові тенденції, закладені в першій половині XVII століття, що призвело до формування нової мистецької культури і заміни пізньосередньовічної традиції. У цьому контексті монументальне малярство остаточно втратило своє провідне значення, відійшло на другий план, втративши характер цілісного ансамблю з масштабною теологічною програмою, і стало займати порівняно скромне місце в мистецькій культурі.¹⁵³

Розписи у мурованих церквах на Правобережжі були винятковим явищем, така тенденція вказує на загальний відхід монументального малярства на другий план в українській мистецькій культурі того часу. Зокрема, на Волині збереглися або були зафіксовані наступні випадки монументального розпису: Почаївський монастир, де близько 1744 року монах Пахомій Пренятицький виконав розписи бані Троїцької церкви (імовірно, «чуда Почаївської чудотворної ікони Богородиці»); Загорівський монастир містив нині втрачені розписи церкви Різдва Богородиці, що були виконані лімпієм Токаревським. У Крехівському монастирі, у 1775 році відомий львівський маляр, вихованець Римської Академії святого Луки, Євстахій Білявський разом із Петром Вітавицьким розмалювали каплицю святого Миколая Миколаївської церкви, а також створили ілюзійні вівтарі на стінах. Церкви іноді прикрашали зовнішніми розписами. Особливо унікальними є відомості візитації 1752 року щодо ансамблю Луцького Хрестовоздвиженського братства. Його дерев'яна

¹⁵² Александрович В. Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // Том 3: Українська культура другої половини XVII - XVIII століть. Історія української культури у 5 томах / ред. В. Смолій. Київ, 2003. С. 873-874.

¹⁵³ Там само. С. 874.

брама з хвірткою була розмальована у техніці фрески, а сама церква мала розписи на західному та східному фасадах, також були прикрашені барабан і архітектурний пояс під карнизом.¹⁵⁴

На Волині наприкінці XVII початку XVIII століття виявляли виняткову активність монастирі, що зверталися до київської традиції. Поряд з цим, тут розвивалася місцева образотворча культура. У другій половині XVIII століття в монументальному церковному малярстві на Правобережжі особливе місце посідали та виділялися малярі-василіани з майстерні Почаївського монастиря.¹⁵⁵

Для Почаївського малярства була характерною орієнтація на провінційні зразки латинської традиції, завдяки чому воно набуло значного поширення як на західноукраїнських землях, так і в Білорусі. Організаційно майстерня, швидше за все, повторювала практику монастирів з околиць Луцька, яка, своєю чергою, ґрунтувалася на київській традиції. Творчість малярів-василіан із Почаєва демонструє один аспект мистецької культури Волині, паралельно з ними працювали інші майстри, які зберігали та розвивали місцеву традицію іконопису. Вони акцентували на найхарактерніших її рисах, таких як монументальний характер узагальнених форм і засобів. Прикладом може слугувати храмова ікона «Святий Стефан», яка, зберігаючи традиційний монументалізм, водночас відходить від норм місцевого іконопису у своєму «портретному» трактуванні обличчя. Серед представників малярства невеликих міст можна виділити анонімного автора групи ікон першої половини XVIII століття, якого відносять до Острога (крайні дати його робіт - 1721-1742 рр.). Поряд з цим на Волині активно поширювалося народне малярство. Одним із центрів цього напрямку наприкінці XVII століття було містечко Степань. Для творчості майстрів цього кола характерна обмежена колірна гама та значне

¹⁵⁴ Александрович В. Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // Том 3: Українська культура другої половини XVII - XVIII століть. Історія української культури у 5 томах / ред. В. Смолій. Київ, 2003. С. 876.

¹⁵⁵ Там само. С. 888.

спрощення просторової та пластичної системи зображення, аж до повної відмови від її елементів.¹⁵⁶

Серед художників цього періоду виділяється анонімний майстер, який створив чудотворну ікону Богородиці для Михайлівської церкви в Білостоцькому монастирі та виконав іконостас для церкви Іоанна Богослова в Сьомаках (звідки збереглися ікони Христа і Богородиці). Водночас єдиним волинським митцем другої половини XVII - XVIII століття, чия творчість краще відома, є Йов Кондзелевич (1667 - між 1740-1748). Хоча він походив із Жовкви, вже у дев'ятнадцять років дані про нього фіксують на Волині - у Луцьку та Білостоцькому монастирі, причому його жовківське коріння у малярстві не простежується. Наступний етап його творчості представлений іконами з Хрестовоздвиженської церкви Манявського скиту, зокрема «Вознесіння» з підписом і датою 1705 року. Композиції Кондзелевича демонструють переосмислення європейської іконографічної традиції, запозиченої ним з неідентифікованої гравюри.¹⁵⁷

У мистецтвознавчій літературі постать Йова Кондзелевича часто перетворилася на «збірне поняття», під яким насправді об'єднують цілу групу іконостасів, здебільшого монастирського походження з околиць Луцька, та окремих ікон. Ці роботи відображають останній значний підйом малярської традиції Волині. Варто зазначити, що під цим іменем слід виділити щонайменше трьох різних майстрів. Один із них - анонімний автор іконостаса Чернчицького монастиря 1696, який пізніше був перенесений до Троїцької церкви в Городищі поблизу Луцька. Цьому ж майстру, чий стиль має виразні київські джерела і монументально виділяється на тлі волинського іконопису, приписують низку робіт: храмові ікони «Спас» та «Богородиця» з-під Луцька, «Покров Богородиці» з Локачів. Крім того, цей художник входив до артилі, що

¹⁵⁶ Александрович В. Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // Том 3: Українська культура другої половини XVII - XVIII століть. Історія української культури у 5 томах / ред. В. Смолій. Київ, 2003. С. 890-892

¹⁵⁷ Там само. С. 885-886.

працювала над іконостасом Манявського скиту, де йому приписують храмову ікону та «Моління».¹⁵⁸

Щодо образотворчого мистецтва, то в середині XVIII століття на західноукраїнських землях з'явився новий різновид іконостаса, інспірований європейськими мистецькими традиціями, з круглою скульптурою. Спроби латинізації оздоблення інтер'єру церков не прижилися і традиційний іконостас зберіг панівні традиції, лише на початку 70-х років з'явилися рокайльні, де конструкція була плоским, розфарбованим каркасом. Прикладом використання такої монументальної скульптури на Волині є фрагменти з церкви Різдва Богородиці в Мізочі.¹⁵⁹

Щодо декоративно-ужиткового мистецтва, то варто згадати гончарство. Серед орнаментів були поширені ті, які зображали: звірів, птахів, риб, зрідка людей і були виконані коричневою та зеленою фарбами. Гончарство продовжувало зберігати важливі позиції в мистецькому житті XVIII століття.

Отже, розвиток культури на Волині у XVIII ст. супроводжувався тісним зв'язком з тенденціями, які мали місце у Європі в цей час. Культурні процеси часто відбувалися поряд з релігійними. XVIII століття характеризувалося поширенням ідей Просвітництва в Європі та Речі Посполитій, що спричинило зміни у світосприйнятті, політичній культурі та соціально-економічних відносинах на Волині. Це стосувалося не лише розвитку монументального образотворчого мистецтва, а й освітніх процесів, де головну нішу займали парафіяльні школи та колегіуми, якими опікувалися ордени, що діяли в регіоні. Культура Просвітництва в Польщі стимулювала реформи, спрямовані на розвиток освіти та підвищення рівня свідомості населення, що також впливало на духовно-культурний простір Волині. Поряд з освітніми центрами

¹⁵⁸ Александрович В. Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // Том 3: Українська культура другої половини XVII - XVIII століть. Історія української культури у 5 томах / ред. В. Смолій. Київ, 2003. С. 886

¹⁵⁹ Там само. С. 859.

розвивалося театральне та музичне мистецтво, до якого були часто залучені відомі культурні діячі. Найактивнішим центром книгодрукування на Волині була Почаївська друкарня, початок діяльності якої пов'язаний з діяльністю Феодосія Любенецького-Рудницького та Гедеона Козубського.

Релігія відігравала важливу віху в культурному житті, а церква як інституція, особливо в умовах непостійності національних суспільних інституцій (під час перебування українських земель у складі іноземних держав), перебирала на себе роль творця української культури та виконувала освітню функцію (парафіяльні школи). Такою була ситуація до початку реформ системи освіти, головним органом яких стала Едукаційна комісія. Проте, оскільки розвиток краю був залежний від тенденцій в країні, в цілому, то політична ситуація була невтішною, заплановані реформи з початком поділів Польщі, так і не були доведені до завершення.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження було простежено основні тенденції соціокультурних та економічних процесів Волині в XVIII столітті. Початок століття відзначився певними чинниками, що стримували розвиток регіону, адже на ситуацію у Волинському воєводстві мали безпосередній вплив і події які відбувалися на той час у Польщі.

Це стосується подій, які зачепили й Волинь, у раніший період, зокрема були руйнівні наслідки козацьких, повстанських та жовнірських акцій на цій території, а також в наслідок козацької війни під проводом Богдана Хмельницького і руйнування зазнали й міста та села краю від татарських набігів до кінця XVII століття. Так само наслідки Північної війни на початку XVIII ст. Проте, ці події стали підставою того, що шанс на першість у міському житті отримали українці. Українці в той час становили понад 80% населення Волині.

Процес відбудови регіону і пожвавлення міського життя почався у 30-х роках XVIII століття, проте зміг активізуватися лише у другій половині XVIII століття. Відновленню міста сприяли такі позитивні чинники, як вигідне географічне положення, численні торговельні шляхи, інтенсифікація товарно-грошових відносин, що в свою чергу стимулювало розвиток міст.

XVIII століття на Волині, як і в Речі Посполитій загалом, було позначене активним поширенням ідей Просвітництва. Ці ідеї не просто трансформували світосприйняття, політичну культуру та соціально-економічні відносини, але й стимулювали низку освітніх реформ, спрямованих на підвищення рівня свідомості населення.

У контексті постійного перерозподілу українських земель між іноземними державами, церква перебрала на себе ключову функцію національної інституції та творця культури . Вона відігравала вирішальну роль

не лише у духовному житті, але й у системі освіти через мережу парафіяльних шкіл.

На території Волині в XVIII столітті співмешкали різні національні громади серед них були: українці, поляки, євреї, караїми, татари, вірмени та цигани. Міське населення в документах того періоду, як правило поділено на дві великі громади: християнську та єврейську.

Соціальна структура населення Правобережної України була тісно пов'язана з його національним складом. Домінуючим в регіоні було українське населення, вони становили кількісну більшість. Єврейська громада була чисельною (близько 51,7 тис. за переписом 1764 р.), і їхня кількість корелювала з торговельним значенням воєводства. Вона домінувала в економічній сфері, особливо у торгівлі та виступала ключовим посередником між містом і селом. Євреїв називали «першокласними агентами урбанізації» завдяки активній участі у житті міст та містечок. А, активні економічні контакти між євреями та неєвреями призводили до пожвавлення зв'язків та розмивання культурних кордонів. Тоді, як польське населення хоч і не були чисельно домінуючими, але становили провідну соціальну верству і займали провідні позиції у політичному, економічному та духовно-культурному житті, надаючи перевагу оселенню в містах і містечках.

Волинь була критично важливим транзитним центром, через який проходили міжнародні торгові шляхи, що з'єднували Правобережну та Лівобережну Україну (Гетьманщину) з Річчю Посполитою, а також із країнами Центральної та Західної Європи (Австрія, Німецькі землі). Регіон мав найактивніші торговельні зв'язки з Гданськом серед усіх українських земель. За посередництва Гданська волинська продукція експортувалася навіть до таких віддалених ринків, як Англія, Нідерланди та Шотландія, що свідчить про глибоку інтеграцію Волині в європейську торговельну систему.

Ярмарки та щотижневі недільні торги були основним чинником економічного розвитку міст, забезпечуючи обмін між міським і сільським населенням. Асортимент товарів був надзвичайно широким, охоплюючи сільськогосподарську продукцію, худобу, ремісничі вироби (мідь, залізо, гончарство, ювелірні вироби) та промислові товари.

Магдебурзьке право часто визначало розвиток міст на Волині, надаючи їм право на самоврядування та особливу систему управління. Важливою частиною привілеїв було надання права на проведення фіксованої кількості ярмарків на рік, що було потужним чинником економічного розвитку міста як центру торгівлі та промислової діяльності.

Цехи були ключовою організаційною одиницею ремісничого життя та економічного розвитку міст Волині у XVIII столітті. Цехи діяли на підставі цехових статутів, які відповідали класичному цеховому устрою. Інформація про професійний склад ремісників регіону походить головним чином з інвентарних описів та цехових книг, де часто вказувалися спеціальності мешканців.

Сфера освіти значною мірою перебувала під впливом католицьких чернечих орденів до 1773 року. Орден піарів вніс інноваційні зміни в освітній процес. Вони запровадили нові предмети, відмовилися від фізичних покарань та орієнтувалися на європейські стандарти. Школи піарів були доступними для представників різних верств і конфесій, що сприяло міжкультурному обміну. Ліквідація Ордену єзуїтів призвела до створення Едукаційної комісії (першого в Європі міністерства освіти) у 1773 році. Комісія прагнула реформувати освіту, але ці реформи були припинені через втрату Річчю Посполитою державності.

У видавничій справі виділялася Почаївська друкарня (з 1730 р.) при монастирі. Хоча друкарня була унійною, вона передруковувала православні тексти, задовольняючи потреби широкого кола читачів. Керівництво друкарні свідомо протистояло латинізації обряду та полонізації мови, що стало важливим внеском у збереження національної культурної спадщини другої

половини XVIII ст. впроваджувалася мова, близька до народнорозмовної («Політика свіцька», «Книжиця для господарства»).

Отож, у результаті дослідження соціокультурного та економічного аспектів розвитку Волинського краю, можна побачити, що перебуваючи у складі Речі Посполитої українські землі не втратили свою самобутність. З економічної точки зору для Польщі українські землі виступали як сировинний додаток, здебільшого в аграрій сфері. Тоді як заняття промислами на себе перебирали дуже часто представники інших громад. Особливість у розвитку Волині простежувалася через проживання на цих землях представників різних етносів, конфесій та національностей, що сприяло міжкультурному обміну, навіть попри конфлікти, які могли виникати. Завдяки процесам, які відбувалися у Речі Посполитій через ширення ідей Просвітництва, Волинь та її населення також примкнули до культурних процесів загальноєвропейського простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. 225 років: як лучани ухвалювали польську конституцію. Хроніки Любарта.
URL: <https://www.hroniky.com/articles/view/151-225-rokiv-iak-luchany-ukhvaliuvaly-polsku-konstytutsiiu> (дата звернення: 05.11.2025).
2. Антонович В. Українські міста. // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. Львів, 1904. Т. 2. С. 312–383.
3. Безпалько В., Кузьмінський І. Витоки та функціонування музичного цеху міста Степань у світлі нових джерел. Острозький краєзнавчий збірник. 2019. № 11. С. 112–121.
4. Бирук М. Інвентарі острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану острожкої волості // Наукові записки. Серія “Історичні науки”. Острог, 2009. Вип. 14. С. 71–84.
5. Бирук М. Соціально-Економічний розвиток Острога в кінці XVIII ст.// Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2012. № 34. С. 32–37.
6. Бирук М. Становище єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. // Наукові записки. Серія “Історичні науки”. 2011. Вип. 17. С.78
7. Бирук М. Села острожкої волості в кінці XVII ст. // Наукові записки. Історичні науки. Острог, 2013. Вип. 19. С. 51–68.
8. Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 55–75.
9. Близняк М. Волинь у другій половині XVII - XVIII ст. // Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Острог, 2021. С. 148–189.
10. Близняк М. Єврейська громада міста Ляхівці у другій половині XVIII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20 – 21 серпня

- 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту», 3 – 4 квітня 2014 року, м. Луцьк. Луцьк, 2014. С. 14 – 19.
- 11.Близняк М. Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (на прикладі міста Дубна) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог: Вид-во НУОА, 2020. Вип. 30. С. 5 – 13.
 - 12.Близняк М. Інвентар Межиріча (Острозького) 1728 року. Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. До 30-річчя пуску першого енергоблока Хмельницької АЕС / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2017. Вип. 6. С. 117 - 127.
 - 13.Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Вип. 27: на пошану Володимира Трофимовича. Острог: Вид-во НУОА, 2018. С. 187–206.
 - 14.Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія "Історичні науки". Острог, 2017. Вип. 26. С. 5 - 23.
 - 15.Близняк М. Інвентар міста Острога 1767 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2025. Вип. 36. С. 55–87.*
 - 16.Близняк М. Мізоч наприкінці XVIII століття // Дерманська та Мізоцька земля в українському та загальноєвропейському вимірі. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, 03 червня 2018 року, с. Дермань Друга. Дермань Друга, 2018. С. 60-62.
 - 17.Близняк М. Містечко Ляхівці наприкінці XVIII ст. Студії і матеріали з історії Волині 2013 / Гол. ред. В. Собчук. Кременець, 2015. С. 75 – 98.
 - 18.Близняк М. Місто Шумськ у комплексі волинських маєтків князів Радзивілів другої половини XVIII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2021. Вип. 32. С. 62–74.

- 19.Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара) // Універсум історії та археології. Дніпро, 2019. Т. 2. № 1. С. 70–83.
- 20.Близняк М. Рента міщан волині у XVIII столітті. Наукові записки Національного університету «Острозька академія», серія «Історичні науки». 2024. № 35. С. 19–36.
- 21.Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». 2011. № 17. С. 80–94.
- 22.Близняк М.Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики // Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 25 квітня 2018 р.) / Відп. за випуск В. В. Кривошеїн. Дніпро: 2018. С. 139 - 143.
- 23.Близняк М.Б. Повинності міщан Нового Острополя у середині XVIII ст. // Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання. Науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Старокостянтинів, 7–8 червня 2019 року) / Редкол.: Л.В. Баженов, О.М. Завальнюк, В.Г. Байдич та ін. Старокостянтинів, 2019. С. 246–253.
- 24.Бочковська В. Історія Почаївського монастиря у візитаціях XVIII – першої чверті XIX ст. Рукописна та книжкова спадщина України. 2009. № 13. С. 22–35.
- 25.Годек А., Кузьмінський І. Музична спадщина міста Заслава (XVII–XVIII століття). Студії мистецтвознавчі. 2018. № 3. С. 42–51.
- 26.Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. П. Таращук. Київ, 2008. 1080 с.
- 27.Економічна історія України : історико-економічне дослідження: в 2 т. / ред.: В. Литвин, Г. Боряк, В. Гесць. Київ : Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 608 с.
- 28.Заяць А. Суспільство волині XVI – першої половини XVII ст. : монографія. Львів, 2019. 582 с.

29. Каманин И. Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765 – 1791 гг. // Архив Юго-Западной России. Киев, 1890. Ч. 5. Т. 2. Вып. 1. 1050 с.
30. Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. 2013. Вип. 10. С. 97 - 114.
31. Клименко П. Цехи на Україні. Київ, 1929. Т. 1 : Суспільно-правні елементи цехової організації. 302 с.
32. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / АН Української РСР. Інститут історії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 388 с.
33. Крикун М.Г. Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях. Львів: Наукове видання, 2012. С. 320 с.
34. Кузьмінський І. Музична практика в релігійних і освітніх центрах Острога в ранньомодерний час. Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. 2017. № 3. С. 64–71.
35. Куриленко О. Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: 36. наук. пр. Київ. 2009. Вип. 16. С. 184 - 195.
36. Лазорак Б. «Оуставы братскія съ послушаніємъ должнымъ хранить имамъ»: друкований статут Братства Воскресіння Христового в Острозі (1760). Острозька давнина. 2013. № 2. С. 175–218.
37. Лоштин Н. [Рецензія] : Шеретюк Руслана, Стоколос Надія. «Pietas et Litterae» («Благочестя та Освіта»). Культурно-освітня діяльність ордену піарів на Волині (кінець XVII — перша третина XIX ст.). - Рівне: О.Зень, 2018ю - 289 с. / Назарій Лоштин // Київська Академія. - 2019. -№ 16.- С. 212–221.
38. Магочій П., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. 2-ге вид. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2018. 316 с.
39. Міронова І. Національні меншини України : Навч.-метод. посіб. Моколаїв-Одеса, 2006. 304 с.

- 40.Перковський А. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. 1969. № 4. С. 196–209.
- 41.Постановления провинциальных сеймиков Юго-Западной Руси в 1698–1726 г.г. Архив Юго-Западной России, издаваемый коммиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Киев, 1910. ч. Вторая. Т. III. 843 с.
- 42.Ричков П. Архітектор Ян Якуб Бургіньйон: творча спадщина. Рівне. 2019. – 92с.
- 43.Собчук В. Єврейське населення Південно-Західної Волині в останній третині XVIII і на початку XIX ст.: розміщення, чисельність, професійні групи // Студії і матеріали з історії Волині. 2011. С. 9 – 22.
- 44.Сокоlecь Б. Торгівля у волинських містах XVIII ст. Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. 2021. № 7. С. 79–87.
- 45.Том 3: Українська культура другої половини XVII - XVIII століть. *Історія української культури у 5 томах* / ред. В. Смолій. Київ, 2003. С. 859.
- 46.Фелонюк А. Ремісничє середовище Мізоча останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. у світлі цехових документів // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині / Редкол.: А. Жив'юк, А. Фелонюк, В. Александрович та ін. Рівне, 2019. С. 108 – 138.
- 47.Фелонюк А. Рецензія Заяць А. Міське суспільство волині XVI – першої половини XVIIст. Український історичний журнал. 2019. № 4. С. 208–217.
- 48.Черкаська Н. Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу російського військово-історичного товариства. Український археографічний щорічник. 2018. Т. 24/25, № 21/22. С. 31–66.
- 49.Шеретюк Р. Шкільний театр у контексті культурно-освітньої діяльності ордену піарів на Волині (XVIII – перша половина XIX ст.). Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. культурологія. 2016. № 23. С. 8-13.
- 50.Шеретюк Р., Стоколос Н. «Благочестя і освіта»: Просвітницькі ідеї Йосифа де Каласанса та їхній вплив на духовно-культурне життя волині (XVII – перша

- половина XIXст.). Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. РДГУ. 2016. № 27. С. 208–214.
51. Bieńkowska I. Kapela nadworna Pawła Karola Sanguszki. *Острозька давнина*. 2020. Vol. 1, no. 7. P. 115–126. URL: <https://doi.org/10.25264/2707-1650-2020-7-115-126> (date of access: 06.12.2025).
 52. Guldon Z. Wijaczka J. Procesy o mordy rytualne w polsce w XVI-XVIII wieku. Kielce, 1995. 172 с.
 53. Guldon Z. Żydzi w Polsce do końca XVIII wieku. Wybrane zagadnienia. Akademię Świętokrzyską im. Jana Kochanowskiego w Kielcach. 2005. P. 7–18.
 54. Kaźmierczyk A. Tumult w Ostrogu w roku 1726 Biuletyn żydowskiego instytutu historycznego. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 2000. № 2. S. 197 – 206.
 55. Kukło C. Struktury demograficzne i etniczne miast prywatnych w Koronie w XVI–XVIII wieku. // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych. 2016. Vol. 77. P. 319–356.
 56. Kukło C. Struktury demograficzne i etniczne miast prywatnych w Koronie w XVI–XVIII wieku. Uwagi wstępne. Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. 2016. Vol. 77. P. 319. URL: <https://doi.org/10.12775/rdsg.2016.si.14> (date of access: 05.11.2025).
 57. Oświecenie - kultura oświecenia w polsce. // Historia.azv.pl - Historia Polski i świata. URL: <https://www.historia.azv.pl/kultura-oswiecenia-w-polsce.html> (дата звернення: 21.11.2025).
 58. Pieczewski A. Rec. Janusz Skodlarski, Wybitni reformatorzy i kreatorzy polskiego pieniądza a ich oblicze moralne. Polska szlachecka. Od Kazimierza Wielkiego do Stanisława Poniatowskiego, t. I, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2009
 59. Wyczanski A., Kukło C. Okres do 1795 r. // Historia polski w liczbach. terytorium. ludność. Warszawa, 1994. P. 3–50.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Карта Волинського воєводства XVI – XVIII ст.

Джерело: Історія Волині. Т.1 : навч. посіб. / Ред. І. Ворончук. Київ; Харків, 2021. 384 с.

Додаток 2. Поселення і дими 1775 р. за їхньою маєтковою належністю

Таблиця 1

Поселення і дими 1775 р. за їхньою маєтковою належністю

Воєводства	Поселення							Дими						
	міста і містечка		села		разом			у містах і містечках		у селах		разом у поселеннях		
	державні	шляхетських і духовні	державні	шляхетських і духовні	державні	шляхетських і духовні	разом	державних	шляхетських і духовних	державних	шляхетських і духовних	державних	шляхетських і духовних	разом
Подільське	12	44	227	679	239	723	962	3191	11374	13787	53301	16978	64675	81653
Волинське	7	103	56	2057	63	2160	2223	2339	21078	3204	99144	5543	120222	125765
Брацлавське	6	51	96	1051	102	1102	1204	621	5769	5473	93211	6094	98980	105074
Київське	22	66	359	1368	381	1434	1815	5376	12589	22991	62985	28357	75574	103941
Разом	47	264	738	5155	785	5419	6204	11527	50810	45455	308641	56982	359451	416433

Magazin..., t. 16, c. 23–26; W. Rysiński. O rynku wewnętrznym w Polsce..., tabl. 1a.

Джерело: Крикун М.Г. Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях. Львів: Наукове видання, 2012. С. 420

Додаток 3. Соціальна структура населення Волинської губернії в 1795 р.

Таблиця 2

Соціальна структура населення Волинської губернії в 1795 р.²¹

Повітя	Шляхта	Духовенство	Купці	Міщани		Селяни		Інші групи	Усього населення всіх станів обох статей
				християни	євреї	приватних володільців	інших категорій (казенні, церковні, старостинські)		
Володимирський	2559	1368	15	1324	4205	91 992	6090	2658	110 211
Дубенський	3340	1685	52	3439	6152	82 613	6203	1422	104 906
Житомирський	13 129	1275	246	2002	6859	63 485	4390	1844	93 230
Заславський	7622	1215	18	—	4458	69 740	1876	887	85 816
Ковельський	1620	1033	11	2610	1976	48 085	25 359	842	81 536
Кременецький	2470	1393	34	2962	4988	71 946	6660	89	90 542
Луцький	2660	1160	4	2565	4087	64 322	6618	1683	83 099
Новоград-Волинський	6948	1213	19	101	3583	70 864	2112	4106	88 946
Овруцький	10 839	967	47	619	2224	64 908	3800	1646	85 050
Острозький	4300	1221	46	1037	4446	67 623	1813	1969	82 455
Ровенський	2076	1087	10	—	4299	73 912	2043	3134	86 561
Старокостянтинівський	7863	1097	16	465	4419	70 354	577	69	84 860
Всього	65 426	14 714	518	17 124	51 696	839 844	67 544	20 349	1 077 212

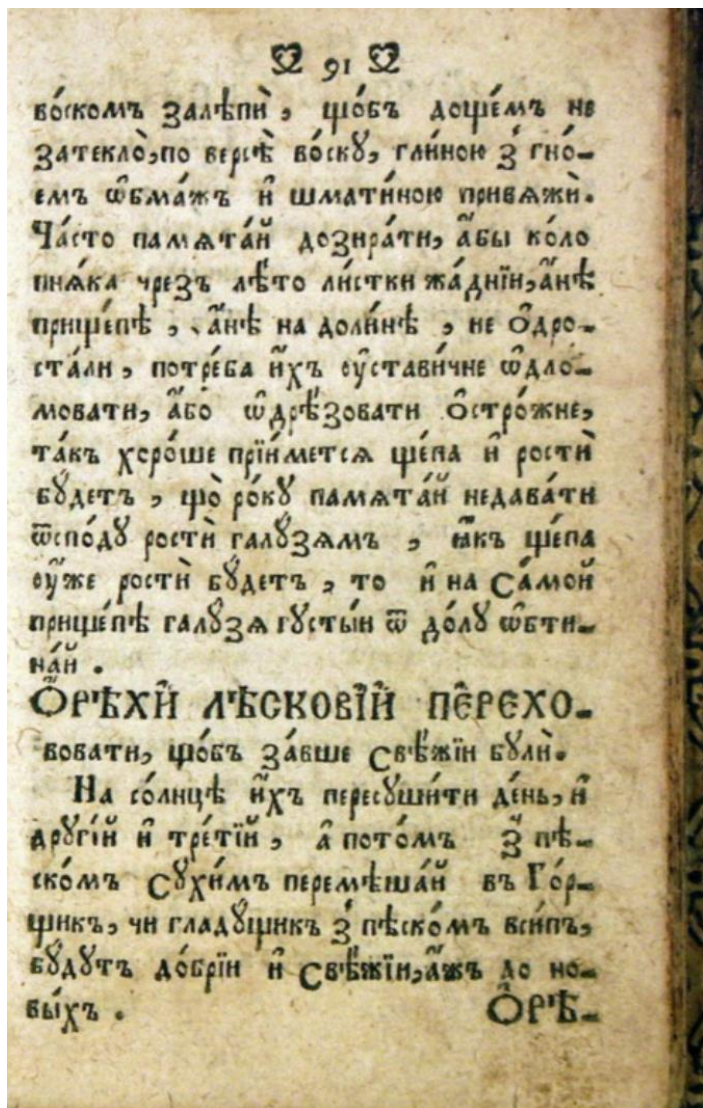
²¹ ЦДІВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18653, ч. 1—12. Географическое и экономическое описание Волынской губернии, 1798 г. (фотокопія), арк. 31, 60, 97, 117, 147, 172, 203, 225, 274, 299, 329, 348.

Джерело: Перковський А. Етнічна і соціальна структура населення

Правобережної України у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання.

1969. № 4. С. 201

Додаток 4. Уривок з Книжиці для господарства про спосіб зберігання лісових горіхів

Джерело: [Ленкевич, І.] [Книжиця для господарства] / [І. Ленкевич]. Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1788. 111 с.; 8°.